

CSŐSZ LÁSZLÓ – FIAMOVA, MARTINA
– GIDÓ ATTILA – KUNT GERGELY –
LASZÁK ILDIKÓ – PAULOVIČOVA, NINA
– PEJIN ATTILA – VAJDA JÚLIA

Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország utódállamaiban*

Bevezető

Nehéz meghatározni a munkaszolgálatosok csoportját, mellyel írásunkban foglalkozunk. Ha magyar zsidókról szólunk, akkor olyan fogalommal operálunk, melynek alapja az önmeghatározás kellene hogy legyen. Ez azonban csak igen áttételesen ragadható meg, és sokszor nem igazán rendeződik nemzetiségi kategóriákba. Ha viszont magyar anyanyelvű zsidókról próbálunk beszélni, akkor esetleg kizárjuk a sok két-, illetve háromnyelvű zsidót, akik szintén nagy számban éltek a történelmi Magyarországon. Ugyanakkor, ha a magyar nyelvterületen élő zsidóságról kívánnánk beszélni, már maga a területkijelölés is problémákba ütközik, hiszen az érintett területek egy részén soha nem voltak egyértelműek az etnikai határok. Másfelől, ha valamiért mégis arról a csoportról szeretnénk beszélni, amelyet a fenti meghatározások – leginkább talán úgy mondhatnánk, heurisztikusan – kijelölnek, egyetlen lehetőségünk az, hogy mindazon zsidókkal foglalkozunk, akik a néhai történelmi Magyarország területén éltek a holokauszt idején. Így nem veszítjük el a minket érdeklő csoport egyetlen tagját sem, ugyanakkor nem is tágítjuk ki túlságosan a vizsgálódásunkba bevontak körét. Persze, így esetleg az a vád érhet bennünket,

* A szerzők köszönetüket fejezik ki az OTKA-nak a 91036 számú, „A munkaszolgálat az emlékezők elbeszélésében” c. kutatás támogatásáért. Emellett Martina FIAMOVA munkáját a „VEGA No. 2/0133/12: Problematika výskumu holokaustu na Slovensku: genéza metodologických a terminologických prístupov” c. kutatás is támogatta.

hogy szövegünk valamiféle „irredentizmus” talaján áll, holott pusztán arról van szó, hogy bizonyos szempontból mégiscsak egy homogén csoport történetét szeretnénk egyben látni. Azokét a valamilyen értelemben magyar (ajkú, nemzetiségű, érzelmű stb.) zsidókéét, akik az első világháború befejezése, a trianoni békeszerződés előtt egyazon ország azonos törvényei alá, és sok szempontból azonos kultúrájú közösségéhez tartoztak. Mivel a második világháború alatt részben megvalósult határrevízió, s a Harmadik Birodalommal kötött szövetségnek köszönhetően jött létre, együtt járt a „zsidótlanító” törekvésekkel, a zsidóktól való szabadulás politikává emelt vágyával, a vizsgálatunkba vont csoport üldözésével. Ugyanakkor a zsidóság, ha más módon is, azokon a területeken is üldöztetésnek volt kitéve, amelyek a határrevízió során sem kerültek vissza Magyarországhoz.

Éppen ezért különösen fontos, hogy a magyar holokauszt tanulmányozásakor ne maradjunk „belül” a trianoni, illetve a mai Magyarország határain, hanem próbáljunk arra is rálátni, hogy mit – és hogyan – élt meg az ezeken a határokon kívül élő magyar zsidóság. Tanulmányunkban ezt a munkaszolgálat vonatkozásában próbáljuk áttekinteni. Azt kutatjuk, hogy az egyes országok törvényi és társadalomtörténeti különbségei folytán hogyan alakult más-más módon a Trianon után különböző országokba került magyar zsidók sorsa, s hogy összerakjuk a képet: a teljes magyar ajkú zsidóság hogyan élte, éli meg az elszenvedett tragédiát a különböző területeken.

A fentieknek megfelelően a magyarországi munkaszolgálatról szólva – ahogy minden olyan esetben, amikor a magyar vagy magyarországi holokauszt valamely aspektusáról esik szó – az a fő probléma, hogy mely területről, illetve mely populációról beszélünk. Az első világháború előtt a magyarok általában – a magukat magyarnak vallók, illetve magyarul (is) beszélők – alapjában csak az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó, de nem egyedül magyarok lakta Magyarország területén éltek, és sokan közülük a régióban beszélt nyelvek közül nem csak hogy többet is anyanyelvi szinten beszéltek, de számosan voltak köztük olyanok is, akik nem sorolták be magukat egyértelműen e nemzetiségi csoportok egyikébe sem. A földrajzilag máshol élő, de hozzájuk

hasonló értelemben részben magyaroknak (is) tekinthetők e területéről származó emigránsok voltak. Ez a helyzet az első világháborút követő trianoni békeszerződéssel alapvetően megváltozott, hisz a magyarul (is) beszélő, magukat (részben vagy egészen) magyarnak (is) érzők egy része, sok más nemzetiségűvel együtt, az új határokon kívülre került. Ráadásul Magyarország határai a második világháborús eseményekkel összhangban tulajdonképpen folyamatosan változtak, s így a fenti értelemben magyarnak tekinthető populációból azok, akik maguk „nem költöztek” azok is, hol Magyarországon lakóknak tekinthetők voltak, hol nem. (S persze ugyanezt nem magyar társaikról is elmondhatjuk.) Ennek megfelelően nehéz dolgunk van, ha bármit állítani szeretnénk a korszakban, akár a magyar nemzetiségű, ajkú, identitású, akár a konkrétan Magyarországon lakó zsidóság vonatkozásában. Akkor lenne a legegyszerűbb, ha úgy döntenénk, hogy a trianoni határokon belüli, vagy esetleg a mindenkori Magyarország területén élő zsidósággal foglalkozunk, ám döntésünk nem lenne igazán életszerű: a magyar ajkú, s magyar identitású népesség egy részéről így ugyanis lemondanánk.

Éppen ezért jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy áttekintsük a teljes Osztrák–Magyar Monarchia-beli történelmi Magyarország – nem feltétlenül csak magyar–zsidó népessége – munkaszolgálatának jogi hátterét, attól függően, hogy a határmozgások következtében mikor mely ország törvényei vonatkoztak rájuk. Terminológiánkban pedig Magyarorszádként mindig az adott pillanatban érvényes határok közötti országra hivatkozunk, de igyekszünk mindig jelezni, hogy ez éppen mely területeket foglalja magában, míg a trianoni békeszerződés előtti országra a „történelmi Magyarország” kifejezést alkalmazzuk.

Minthogy a történetírás sok esetben nemzetállamokban gondolkodik, esetünkben az is gondot jelent, hogy mind a felmerülő nemzetiségi–nyelvi kérdésekben, mind az üldözött zsidóság sorsával kapcsolatban a terület egészére adatokat tudjunk gyűjteni, hisz azok, ha egyáltalán elérhetők, illetve előállíthatóak, sokszor másra vonatkoznak, más szempontok szerinti csoportosításban hozzáférhetőek. Mindazonáltal amennyire lehet, kísérletet teszünk egységesítésükre.

Az 1910-es népszámlálási adatok szerint a történelmi Magyarország területén 911 227 izraelita polgár élt, akik az összlakosság 5%-át alkották. Ugyanakkor, mint említettük, nincs könnyű dolgunk akkor, amikor meg szeretnénk határozni nemzeti identitásukat és anyanyelvüket. A dualizmus korában, amikor – magyar nyomásra – egyébként is erőteljes volt a magyarországi nemzetiségek elmagyarosodása, illetve asszimilációja, az országban élő zsidóság e folyamatban kifejezetten jelentős szerepet játszott. Az asszimiláció elsősorban a városi, nagyrészt neológ közösséghez tartozó zsidóságra volt jellemző, szemben például az északkeleti országrészben élő, jobbára Galíciából származó ortodox zsidó közösségekkel, amelyek gyakran mereven elutasították ezt. 1890 és 1910 között így is 63,8%-ról 76,9%-ra nőtt a magukat magyar anyanyelvűnek valló izraeliták aránya az országban, miközben 33,0%-ról 21,7%-ra csökkent a magukat német anyanyelvűnek mondó izraelitáké,¹ az egyéb anyanyelvű zsidók aránya pedig 3,2%-ról 1,5%-ra csökkent.² A korszakban a kikeresztelkedettek száma 20 000 körül lehetett; pontos adatokat nem tudunk.³ 1938 és 1941 között újabb húszezerrel növekedett a kikeresztelkedettek száma. Ezek több mint háromnegyede budapesti, erősen asszimilált zsidó polgár volt.

A trianoni határokon belül az 1930-as népszámláláskor a zsidók túlnyomó többsége (97%) magyarnak vallotta magát. Magyarország területén 1941-ben 725 007 (4,9%)⁴ izraelita val-

¹ Mivel ezeken a népszámlálásokon nem kérdeztek rá külön a jiddisre, a jiddis anyanyelvűeket is a német anyanyelvűek közé sorolták. SEBŐK László: *A magyarországi zsidók a számok tükrében*. É. n. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_magyarorszag_i_zsidok_a_szamok_tukreben/ (Letöltve 2014.04.28.)

² KARÁDY Victor: *The Jews of Europe in the Modern Era. A Socio-historical Outline*. CEU Press, 2004. – Erre az időszakra szinte csak az északkeleti országrészben élő, jiddisül beszélő ortodox közösségek nem tartották magukat magyar anyanyelvűnek. A magyarosításnak köszönhetően a neológ istentiszteletek 87%-a, valamint az ortodox istentiszteletek 17%-a is magyarul zajlott 1910-ben. (Uo. 171.)

³ SEBŐK László: i. m.

⁴ GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001. 189.

lású és 100 000, a zsidótörvények hatálya alá eső kikeresztelkedett élt. A népszámlálás anyanyelvi és nemzeti statisztikája szerint az elcsatolt területeken élő zsidóság egy része az új államokban is megtartotta magyar nyelvi és kulturális identitását. A hazai 725 000 izraelitából 585 000 (80%) vallotta magát magyarnak, és 139 000 zsidónak. A megkérdezett zsidó nemzetségek közül 126 000-en jiddist, 5659-en a hébert tartották anyanyelvüknek.⁵

A két világháború között a népszámlálási adatokból nehéz a nemzeti identitásra következtetni, hisz gyakran megesett, hogy az új utódállamokban a magukat egyébként magyarnak valló zsidókat⁶ is más nemzeti kategóriába sorolták az adatfelvétel során, ezzel is csökkentve a magyar kisebbségek arányát. Volt ugyanakkor arra is eset, hogy az új államnyelvet is jól beszélő zsidók maguk változtattak „integrációs stratégiájukon”, és már nem vallották magukat magyarnak, ettől jobb esélyeket remélve az új államalakulatban.⁷

Ha összevetjük az 1921-es és 1930-as csehszlovákiai népszámlálás adatait, a magukat magyar nemzetiségű izraelitáknak vallók száma a szlovákiai területen egy évtized leforgása alatt jelentősen – 21 584 főről 9728 főre – csökkent.⁸ Kárpátalján ugyanakkor a két népszámlálás során közel azonos arányban vallották magukat magyarnak az ott élő zsidók (6863 fő az első, 6780 fő a második esetben). Összességében az 1921-es népszámláláson a szlovákiai zsidók 53,9%-át zsidóként (70 522 fő),

⁵ KADÁR GÁBOR–VÁGI ZOLTÁN: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megemlékezése*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2005. 18.

⁶ Dušan JELIĆ: *Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada*. In: *Zbornik 5. Studije, Arhivska i memoarska grada o istoriji subotičkih Jevreja*. Savez Jevrejskih Opština Jugoslavije, Beograd, 1987. 1–192.; PEJIN Attila: *Kettős diaszpórában, hármas identitással. A bácskai zsidóság Trianon után. (1918–1941)*. *Délkelet-Európa – South East Europe International Relations Quarterly*, 3. k.

⁷ Kovács Éva írja, ahogy a kassai zsidóság „játszik” saját nemzeti identitásával a népszámlálásokkor. KOVÁCS ÉVA: *Disszimiláció, zsidó azonosságtudat, regionális identitás Szlovákiában (1920–1938)*. *Regio. Kisebbségtudományi Szemle*, 1991/2. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00006/pdf/03.pdf> (Letöltve 2014.04.12.)

⁸ A számadatokat e bekezdésben Gyurgyák idézett összefoglaló munkája alapján mutatjuk be.

22,4%-át csehszlovákként, 16,63%-át magyarként (21 584 fő) és 6,83%-át németként írták össze. Kárpátalján pedig a következőképpen alakultak az arányok: az izraelita vallásúak közül 87,3%-ot zsidóként (79 715 fő), 7,73%-ot magyarként (6863 fő), 3,87%-ot ruténként, 0,75%-ot csehszlovákként és 1,3%-ot német nemzetiségűként regisztráltak.

Az 1930. évi népszámlálás során a visszaélések mellett a nemzetiség és az anyanyelv, valamint a kettő kapcsolatának rossz megfogalmazása tette még átláthatatlanabbá az állapotokat.⁹ Ekkorra Szlovákiában némileg (65 385 főre) csökkent a zsidó nemzetiségűeként azonosítottak száma, Kárpátalján pedig 91 255 főre nőtt. Ez részben a bevándorlásnak is köszönhető, mivel 1920-tól Lengyelországból és Szovjet-Oroszországból tömegesen érkeztek tradicionális zsidó kultúrát követő ortodox és haszid zsidók a területre, tovább színezve a lakosság összetételét. Ezzel szemben Magyarország 1920-tól már nem engedte bevándorolni a zsidókat.¹⁰ Az ortodox és haszid közösségek, amelyek zsidó identitása a valláson túl korábban is kiterjedt a hagyományokra és a kultúrára, már az Osztrák–Magyar Monarchia idején sem érezték úgy, hogy asszimilálódniuk kellene a magyar vagy német nemzethez. Ők az új államalakulatban sem kívántak identitást váltani.¹¹ Többségük a cionizmust is mereven elutasította. Valójában a helyi zsidóság kisebbségét alkotó, erősen asszimilált neológ, továbbá az izraelita vallást elhagyó csoportok, valamint a zsidó értelmiség körében volt jelentős azoknak az aránya, akik új életstratégiaként választották a zsidó vagy a csehszlovák nemzetiséget.¹² Volt ugyanakkor egy nem is jelentéktelen csoport, akikről elmondható, hogy asszimilációjuk már 1921-ben befejezettnek volt mondható, s akik azután az új államban is megőrizték magyar izraelita identitá-

⁹ GYURGYÁK János: i. m. 197–208. – Végül a népszámlálást szabályozó 86/1930. sz. rendelet alapján a nemzetiséget az anyanyelv alapján határozták meg, kivéve a zsidók esetében, ahol ez mindegy volt. (Uo. 200.)

¹⁰ KOVÁCS Éva: i. m.

¹¹ GYURGYÁK János: i. m. 201–203.

¹² Uo.; KOVÁCS Éva: Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938). Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2004.

<http://mek.oszk.hu/02300/02384/02384.pdf> (Letöltve: 2014.04.12.)

sukat még akkor is, ha ez hátrányokkal járt.¹³ Ők elsősorban a Magyarországhoz közeli keskeny határ menti sávban éltek.¹⁴ Ennek a területnek a nagy részét 1938-ban visszacsatolták Magyarországhoz.

Kovács Éva kassai mikroszociológiai vizsgálatai tovább árnyalják a szlovákiai zsidó közösségek identitásáról és integrációs stratégiáiról szerzett tudásunkat, és megmagyarázhatják, hová „tűnt” majd tízezer magyar zsidó alig tíz év alatt erről a területről. Kovács rámutat arra, hogy a kassai, többségében magyar ajkú zsidó közösség kétharmada már az 1921-es népszámlálás során is zsidó nemzetiségűnek vallotta magát.¹⁵ Ez az idő nem elég arra, hogy a csak nemrégiben új államhatárok közé került kassai zsidók identitást váltsanak, esetükben nyilván sokkal inkább politikai aktusról volt szó, s arról, hogy e váltástól társadalmi előnyöket reméltek. Más tényezők is befolyásolták azt, hogy a két világháború között megindult a szlovákiai zsidóság disszimilációja. Csehszlovákia, ahol Magyarországgal ellentétben nem volt antiszemita kurzus 1920 és 1938 között, az egyetlen olyan utódállam volt, ahol egy nyugati polgári demokráciához hasonló, mérsékelt liberális politikai berendezkedés alakult ki. A szlovákiai magyar ajkú zsidóságnak az „anyaországtól” való távolodását, elidegenedését a magyarországi zsidóellenes lépések is gyorsították. Csehszlovákiában ezzel szemben nem zsidókérdés, inkább magyar- és németkérdés volt akkoriban. A szlovákiai zsidók nem érezték azt, hogy rájuk kényszerítették volna a magyarságtól való eltávolodást és egy új nemzeti identitás felvételét. A csehszlovák politikai vezetés ugyanis ráérezett arra, hogy ha a zsidóságot mint nemzetiséget támogatja, erősebb lojalításra számíthat a zsidóság részéről, mint ha erőszakosan próbálná elszlovákosítani őket. A zsidóság mint nemzetiség elfogadása egyrészt a magyarságtól való disszimilációt szolgálta, másrészt a zsidóság nemzeti öntudatra

¹³ GYURGYÁK János: i. m. 201.

¹⁴ Uo. 197–208.

¹⁵ Pozsonyban főleg német ajkúak éltek, Kassán 1910-re a zsidó közösség négyötöde már magyar anyanyelvűnek tartotta magát, Kárpátalján az asszimilációt korábban is elutasító ortodox és haszid közösségek éltek túlnyomó többségben. (KOVÁCS Éva: i. m.)

ébredésével találkozott egy olyan országban, ahol az elmagyarosodott vagy elnémetesedett zsidók mellett nagy számban éltek az asszimilációt elutasító közösségek és vallásukat elhagyó, de gyökereikhez ragaszkodó fiatal értelmiségi zsidók is. A harmincas években a szlovákiai zsidó szülőknek több mint a fele – részben állami nyomásra, részben saját megfontolásból – már szlovák tannyelvű intézetbe íratta gyerekeit. A sajátos disszimilációs légkörben, melyben a felvidéki zsidók találták magukat a két világháború közötti időszakban, sokkal népszerűbbé vált a cionista mozgalom is, főleg a fiatalok körében – nem úgy, mint a trianoni Magyarországon élő társaiknál.¹⁶

Az első világháború következtében Magyarországtól elcsatolt másik nagy terület Erdély volt. A román politikai elit stratégiája abban az értelemben hasonló volt a szlovákiaihoz, hogy igyekezett leválasztani az erdélyi zsidóságot a magyarságról, de az itt élőknek nem adatott meg az a lehetőség, hogy maguk határozzák meg nemzeti hovatartozásukat. Az erdélyi zsidó népesség nem vallhatta magát kettős kötődésűnek – azaz sem román, sem magyar zsidónak –, mindannyiukat teljes egészében zsidó nemzetiségűnek nyilvánította a román politika.¹⁷ Az 1920-as népszámlálás során 181 340 főt nyilvánítottak zsidó nemzetiségűnek Erdélyben. 1930-ban az összeírás során azonban már az anyanyelvet, a nemzetiséget és a felekezetet is feljegyezték. Ennek alapján 111 275-en (a lakosság 2%-a) vallották magukat jiddis anyanyelvűnek, 178 699-en (a lakosság 3,2%-a) zsidó nemzetiségűnek, 192 833-an (a lakosság 3,3%-a) izraelita vallásúnak. Tehát az izraelita vallásúak közül, az 1930-as román statisztikák szerint, 92,7% volt zsidó nemzetiségű, és 57,7% jiddis anyanyelvű.¹⁸ A már említett 1941-es magyar államhatáron belül élő 139 000, magát zsidó nemzetiségűnek vallóból¹⁹ 47 000 az 1940-ben visszacsatolt Észak-Erdélyben élt. Meg kell jegyezni, hogy az adatok nem mindig állnak összhangban a ko-

¹⁶ Lásd Kovács Éva idézett műveit.

¹⁷ GYURGYÁK János: i. m. 197–208.

¹⁸ GYÉMÁNT László: *The Jews of Transylvania. A Historical Destiny*, ICR-CST, Cluj-Napoca, 2004. 254.

¹⁹ Az 1941-es népszámlálás alapján.

rábbi, például 1910-es arányokkal, amikor az erdélyi zsidóság 70-73%-a vallotta magát magyar, 26%-a pedig német (jiddis) anyanyelvűnek. Gyurgyák szerint kétséges, hogy mindössze két évtized alatt ilyen nagy mértékben elrománosodtak volna, vagy pedig ilyen nagy számban helyezkedtek volna zsidó etnikai alapra az itt élő zsidók.²⁰

Hasonlóan nehézkes meghatározni a Szerb-Horvát-Szlovén királyság²¹ határai közé került zsidóság valódi önbesorolását. A népszámlálási adatok ebben az országban sem mindig tükrözik a valós helyzetet, sokkal inkább az új állam szlávósító politikája jelent meg bennük. A magukat magyarnak érző izraeliták nem vallhatták ezt többé, hanem mint zsidó nemzetiségűek kerültek a cenzusba. Ugyanakkor az elszlávosodott zsidók választhattak: zsidónak, esetleg szerbnek vagy horvátnak vallják magukat. Ráadásul ezentúl a magyar zsidók nem tanulhattak magyar tannyelvű iskolákban sem.²² Az 1921-es népszámlálási adatok szerint az országban 64 753 zsidó élt (az összlakosság 0,53%-a). A Jugoszláv Rabbik Egyesülete viszont egy évvel később 73 266 zsidót számlált össze az országban.²³ 1931-ben a vajdasági zsidóság 43%-a vallotta magát magyar, 29%-a német és csupán 13%-a szerb anyanyelvűnek.²⁴

Az 1941-es népszámlálás során Horvátországban, Szlavóniában és a Szerémségben összesen 12 000 zsidót írtak össze, a Bánságban 4200-at²⁵ a Bácskában és Baranyában összesen 16 000-ret.²⁶ A szerbiai zsidók többsége (40%) a három legnagyobb központban, Belgrádban, Szabadkán és Újvidéken élt.

²⁰ GYURGYÁK János: i. m. 197–208.

²¹ 1929-től Jugoszláv Királyság.

²² Dušan JELIĆ: Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. i. m.141.

²³ Jaša ROMANO: *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici nadronooslobodilačkog rata. Savez Jevrejskih Opština Jugoslavije, Beograd, 1980. 573–590.*

²⁴ PEJIN Attila: Kettős diaszpórában, hármassal az identitással. A bácskai zsidóság Trianon után. (1918–1941). i. m. 4.

²⁵ A bánsági zsidóság jelentős része (1874 fő) német anyanyelvű volt, ezen a területen élt a jugoszláviai németiség egyötöde is.

²⁶ Jaša ROMANO: i. m. 573–590.

Munkaszolgálat a második világháború idején a náci Németország által megszállt és vele szövetséges országokban

A második világháború alatt civilek, *koncentrációs* lágerek foglyai, hadifoglyok és zsidók dolgoztak munkaszolgálatosként vagy kényszermunkásként a náci rendszer táboraiban és altáboraiban, munkásszázadokban, gettóknban, mezőgazdasági birtokokon, állami vagy akár magánkézben lévő gyárakban. A munkaszolgálatosok sorsát számos tényező befolyásolta: származásuk, nemük, a munka természete, a hátszágban, esetleg a fronton szolgáltak-e, fogolyként vagy civilként kellett-e dolgozniuk, hogyan bántak velük az őreik, tudtak-e fogva tartóik nyelvén kommunikálni stb. Ha számba vesszük e tényezők lehetséges együtthatását, megláthatjuk, hogy szinte lehetetlen általános érvényű képet festeni a témában.

A legtöbb európai országban már a két világháború között ismert volt a munkaszolgálat intézménye. A korszakra jellemző gazdasági és társadalmi feszültségek egyik megoldásául szolgált az olcsó (ingyenes), szakképzetlen munkaerő alkalmazása építkezéseken, telepítéseken, mocsarak lecsapolásánál stb. A rendszer ugyanakkor a fiatal generációk ideológiai nevelésének eszközeként is szolgált. Az első, még önkéntes alapon szerveződő, társadalmi munkára épülő diáktáborok az első világháború során jöttek létre. Számuk a háború után is növekedett, miközben egyre inkább állami kontroll alá kerültek.²⁷

Amíg Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban elsősorban a munkanélküliség és a társadalmi-gazdasági válság enyhítésére vezették be a munkaszolgálatot, addig Kelet-, Közép- és Dél-Európában a nemzetvédelmi-katonai célok kerültek túlsúlyba. A náci Németországban 1935 júniusában bevezetett kötelező birodalmi munkaszolgálat (*Reichsarbeitsdienst*)

²⁷ Csósz László–GÍDÓ Attila: Excluzi și exploatați. Munca obligatorie a evreilor din România și Ungaria în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Műhelytanulmányok nr. 48. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Cluj-Napoca, 2013. Magyarul: Kirekesztettek és kizsákmányoltak. A magyarországi és a romániai zsidó férfiak munkaszolgálat a második világháború idején. (Kézirat.) 5–6.

az ifjúság nemzetiszocialista átnevelésének és katonai előképzésének eszköze volt,²⁸ és példaként szolgált a keleti- és közép-európai kezdeményezéseknek. Magyarországon már 1919-ben kezdeményezték közmunka megszervezését. A diákszervezeteket tömörítő hazafias, antiszemita Turul Szövetség pedig 1935-től indította el munkaszolgálatos programját. Romániában a szintén szélsőjobboldali Vasgárda fiataljai szerveződtek hasonló munkacsoportokba és munkatáborokba a harmincas évek közepétől.

A munkaszolgálat jogi háttere Magyarországon

Az alapján liberálisnak tekinthető dualizmus korszakában Magyarország meglehetősen befogadó politikát folytatott a zsidósággal szemben. Az 1867-es kiegyezés után rendkívül felgyorsult a gazdasági fejlődés, és az emancipált, erősen asszimilálódott magyar zsidók közül sokan váltak a kapitalizálódás, a modernizáció és polgárosodás élharcosává. Jobbára azért, mert lényegesen mobilabbak voltak, mint a nem zsidó lakosság többségét kitevő földművesek,²⁹ de mobilabbak a mozgótökével kevésbé rendelkező földbirtokos arisztokratáknál is. A zsidóság sikerei hamarosan kiváltották a gazdaságba csak később bekapcsolódó csoportoknak, illetve a modernizáció tényleges veszteseinek irigységét. Az első antiszemita beszéd 1875-ben hangzott el a magyar parlamentben Istóczy Győző szájából. A tiszaszlári per kapcsán Istóczy egyik elvtársa, Ónódy Géza, sikeresen emelte vissza a társadalmi diskurzusba a zsidók elleni vérvádat és a hasonló középkori antijudaista képzeteket, az antiszemitizmus modern formáival keverve. Istóczy 1883-ban ezt a megerősödő zsidóellenes hullámot kihasználva alapította meg az Országos Antiszemita Pártot, és a következő évben 17 képviselővel már be is jutott a parlamentbe.³⁰ A magyar politi-

²⁸ Uo. 6.

²⁹ KÁDÁR GÁBOR-VÁGI ZOLTÁN: i. m. 16.

³⁰ BEREND T. IVAN: The Rise of Political Anti-Semitism: The Case of Turn-of-the-Century Poland, Hungary and Romania. In: KARSZAI LÁSZLÓ-MOLNÁR JUDIT (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára.* MAZSIHISZ, Budapest, 2002. 67-74. – A XIX. században nem

ka azonban akkoriban még nem tűrte el az ilyen zsidóellenes megnyilvánulásokat: Tisza Kálmán miniszterelnök parlamenti megszólalásaiban minden esetben egyértelműen elítélte az antiszemitizmust, és karhatalommal törte le a zsidóellenes zavargásokat. Az Országos Antiszemita Párt a következő választás során be sem került az országházba. 1920-ig, a numerus clausus bevezetéséig, Magyarországon nem emelkedett politikai erőre az antiszemitizmus, noha a társadalom széles köre találkozhatott már a Prohászka Ottokár és Bangha Béla által képviselt konzervatív, zsidóellenes keresztényszocialista eszmékkel is.³¹ Az első világháború során pedig a zsidókat mint a „hátszágban uzsoráskodókat” állították szembe a „fronton vérző” keresztény magyar katonákkal.³²

A holokauszt idején Magyarországon működő munkaszolgálat rendszere felépítésében és működésében sok tekintetben egyedülálló, hiszen Magyarország esetében ez egy sajátos katonai intézmény volt, mely kizárólagosan a Honvédelmi Minisztérium alá tartozott, míg más országokban általában Belügyminisztériumoknak és helyhatóságoknak volt alárendelve.³³

A fegyver nélküli honvédelmi szolgálat gondolata először az 1918–1919-es forradalmak leverésekor merült fel az országban.

csak Magyarországon virágzott fel a politikai antiszemitizmus. Wilhelm Marr néhány évvel Istóczy színre lépése előtt 1873-ban jelentette meg *Der Sieg der Judentums über der Germanenthum* című művét Németországban. (Uo. 73–74.) Franciaországban az 1894-ben kezdődő Dreyfus-ügy során kaptak hangot az antiszemita nézetek. Édouard Drumont *La France juive: Essai d'histoire contemporaine* c. művében a középkori vallási és babonás zsidóellenességtől kezdve a modern politikai antiszemitizmusig minden megtalálható volt. (William I. BRUSTEIN: *Roots of Hate. Anti-Semitism in Europe Before the Holocaust*. Cambridge University Press, 2003. 6. és 59.) A cári oroszországi pogromok hatására sok zsidó nyugatra menekült, a magyarországi mellett osztrák, német és francia antiszemita pártok alakultak. (Uo. 6.)

³¹ GYURGYÁK János: i. m. 277., 295–301.

³² BIHARI Péter: Antiszemitizmus az első világháború Magyarországon. *Beszélő*, 2008/13.

<http://beszelo.c3.hu/cikkek/antiszemizmus-az-első-világháború-magyarországon> (Letöltve: 2014.04.24.)

³³ CSÓSZ László–GIDÓ Attila: i. m. 5.; BRAHAM, Randolf L.: The Hungarian Labor Service System (1939–1945): An Overview. In: *Forced and Slave Labor in Nazi-Dominated Europe, Symposium Presentation*. Center for Advanced Holocaust Studies, USHMM, 2004. 49–62.

Az ellenforradalmi rendszer a politikailag megbízhatatlannak nyilvánított elemek megbüntetésének egyik lehetséges formáját látta benne. Horthy Miklós elrendelte: a Nemzet Hadseregében állítsanak fel 150 fős fegyelmi munkásszázadokat úgy, hogy minden 50 főre egy csendőr, két megbízható tiszthelyettes és egy idősebb katona jusson.³⁴ A kezdeményezést az első Teleki-kormány is támogatta, ám végül a trianoni békeszerződés korlátozó előírásai és az ország gazdasági-politikai konszolidációjának következtében átmenetileg lekerült a napirendről.³⁵

Ugyanebben az időszakban azonban Magyarországon bevezették a 20. századi Európa első zsidóellenes törvényét, a *numerus clausus*.³⁶ A kvótarendszer minden, az országban élő kisebbségre vonatkozott, de leginkább a zsidó közösséget érintette hátrányosan, melynek tagjai korábban felülreprezentáltak voltak bizonyos egyetemi és főiskolai karokon. A törvénnyel részben azt szerették volna elősegíteni, hogy a frontról tömegesen hazaérkező, frissen leszerelt, továbbtanulni vágyó fiatalok bejuthassanak a felsőoktatásba, de a törvényalkotók nem titkolt szándéka volt az is, hogy a forradalmakban részt vevő zsidóságot büntessék az értelmiségi pályákon való jelenlétük korlátozásával. Noha 1928-ban hatályon kívül helyezték a *numerus clausus* antiszemita passzusát, az 1938-as ún. első zsidótörvénnyel (1938. XV. tc.)³⁷ ez újra életbe lépett a gazdasági területeken felállított zsidókvótákkal együtt.

A munkaszolgálati kötelezettséget először a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk szabályozta 1939. március 11-én. A törvény 230. §-a értelmében „a katonai szolgálatra végleg alkalmatlannak osztályozott minden magyar állampolgár ifjú...

³⁴ KARSAI Elek (szerk.): *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön.” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I–II. k. MIOK, Budapest 1962. VII–XIV.*

³⁵ Csósz László–Gidó Attila: i. m. 15.

³⁶ 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról

<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7440>

³⁷ 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról

<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8070>

egy ízben három hónapot meg nem haladó időtartamra terjedő, munkatáborokban teljesítendő közérdekű munkaszolgálatra kötelezhető.”³⁸ Az 1939-től 1945-ig tartó időszakban a munkaszolgálatot többször átszervezték. Átmeneti megoldások és át-szervezések sorozata tükrözte az elvi kérdésekben bekövetkező változásokat. A honvédelmi törvény 1939. március 11-én, tehát még a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló ún. második zsidótörvény (1939. évi IV. tc.) előtt jelent meg, ezért alapjában nem volt diszkriminatív jellege a hadköteles zsidókkal szemben; ugyanakkor jogi alapot teremtett a honvédelemről szóló további, már megkülönböztetést is tartalmazó törvénykezésnek.³⁹ Az 1939. évi IV. tc. bevezetését követően hosszú és szenvedélyes viták indultak a honvédségen belül a következőkről: szolgálhatnak-e egyáltalán zsidók és zsidó származású keresztények a hadseregben? És ha igen, akkor nem zsidókkal együtt vagy pedig elkülönített alakulatokban, egyenruhában vagy anélkül, kerüljön-e rájuk megkülönböztető jelzés vagy sem, kik és milyen feltételek mellett élvezhetnek ez alól mentességet stb. Az újonnan bevezetett zsidótörvény 5. §-a nyomán, mely kizárta az állami szolgálatból a zsidókat, a Bartha Károly honvédelmi miniszter által kiadott végrehajtási utasítás megtiltotta, hogy a zsidók tiszti vagy altiszti rendfokozatot szerezhessenek.⁴⁰

A munkaszolgálatos zászlóaljok felállítása 1939 nyarán kezdődött. Az 5070/1939. sz. kormányrendelet⁴¹ alapján megszervezték a Honvédelmi Minisztérium alá tartozó Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyeletét (KMOF). 1938 novemberében az első bécsi döntés értelmében, a Felvidék déli részét Magyarországhoz csatolták, majd 1939 márciusában a magyar hadsereg bevonult Kárpátaljára, így az 1940 nyarára létrejött 60 különleges (azaz zsidó) munkásszázadba már erről a terü-

³⁸ 1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről.

<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8096>

³⁹ GYURGYÁK János: i. m. 170–171.

⁴⁰ 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8098>; KARSAI Elek (szerk.): i. m. I. k. 102–103.

⁴¹ *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1939. 796–803.

letről is sorozták.⁴² A román–magyar határkonfliktus tetőfokán, amikor a második bécsi döntés értelmében Székelyföldet és Észak-Erdélyt visszacsatolták Magyarországhoz, 1940. augusztus 23-án a Honvédelmi Minisztérium bizalmas rendeletet hozott a be nem sorozott, ki nem képzett zsidók munkaszolgálatáról. A fiatalabb, fizikai munkára képes, normál esetben hadköteles egyénekből *tábori zsidó munkásszázadokat*, míg az idősebbekből vagy csak egészségügyi szolgálatra alkalmasakból *honi zsidó munkásszázadokat* hoztak létre. Emellett megszervezték az ún. *B munkásszázadokat*, ahova a megbízhatatlannak minősített szociáldemokrata, kommunista érzelmű hadköteleseket sorozták be.⁴³ A munkásszázadokat utak, repülőterek építésében, erődítési munkálatokban, fakitermelésben, szezonális mezőgazdasági munkán dolgoztatták, zsoldot kaptak, és 1941 kora nyaráig honvédségi egyenruhát viselhettek, karjukon nemzeti színű karszalaggal. Noha megaláztatás így is érte őket, Magyarország hadba lépéséig életük nem forgott kockán.

Habár egyre több zsidó kényszerült át a fegyvertelen alakulatokba, jelentős részük 1941 előtt, szemben a német, olasz és román gyakorlattal, még fegyverrel a kézben vett részt a hadsereg akcióiban, beleértve a felvidéki, kárpátaljai és erdélyi magyar bevonulást is.⁴⁴

A Honvédelmi Minisztérium illetékesei nem ritkán törvénytelen antiszemita intézkedéseket hoztak, megelőzve az erről szóló törvényeket és rendeleteket. A már említett bizalmas belső utasítások is ilyenek voltak, de az is, hogy az 1941. április 16-án megjelenő 2870/1941. sz. ME rendelet végrehajtási utasítását (27 300. eln. 8.–1941. sz. 1941. augusztus 19.) megelőzve kényszerítették a zsidó munkaszolgálatosokat a sárga karszalag viselésére a korábbi nemzeti színű helyett.⁴⁵ E rendelet és végrehajtási utasítása újraszabályozta a munkaszolgálat kér-

⁴² GYURGYÁK János: i. m. 171.; KARSAI László (2001): *Holokauszt*. Pannonica Kiadó, 219.

⁴³ CSÓSZ László–GIDÓ Attila: i. m. 16.; GYURGYÁK János: i. m. 171.

⁴⁴ CSÓSZ László–GIDÓ Attila: i. m. 17.

⁴⁵ A m. kir. minisztérium 1941. évi 2870 sz. ME rendelete, az 1939. IV. tc. értelmében zsidónak tekintendő személyek katonai szolgálatáról. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1941. 1028–1029.; BRAHAM, Randolp L.: *A népiítés politiká-*

dését. Ettől kezdve a zsidótörvények alá tartozó hadköteles ifjak számára már csak a kiegészítő szolgálat, azaz a munkaszolgálat maradt, fegyveres katonai szolgálatot tovább nem teljesíthettek.⁴⁶ A mintegy 16 000 zsidó tisztet megfosztották rangjuktól, bevonták katonai okmányaikat és emléklapjaikat, s igazolványaikba „Zs” betűt pecsételtek. A honvédség kötelékébe tartozó kiegészítő szolgálat gyakorlatát végül csak a július 31-én kiadott 1942. XIV. tc.⁴⁷ törvényesítette. Mindez már az 1941 tavaszán visszafoglalt Délvidékre (Muraközre, Baranyai háromszögre, Bácskára) is érvényes volt.

Az intézmény neve az évek folyamán többször változott, a kezdeti „közérdekű” munkaszolgálat elnevezést a „kiegészítő”, „zsidó”, „különleges” vagy éppen „tábori” munkaszolgálat nevek követték. A rendszer végső formájában a zsidók munkaszolgálatát *kiegészítő*, a politikailag megbízhatatlanként *különleges*, míg a nemzetiségiekét *katonai* munkaszolgálatnak nevezték.

A vezérkari főnökség által 1942. március 17-én kiadott 1942/15 802 sz. utasítás leírta, hogy valamennyi zsidó munkásszázadot hadműveleti zónába kell vezényelni.⁴⁸ Egy április 22-i titkos honvédelmi minisztériumi utasítás szerint a munkaszolgálatra behívottak 10-15 százaléka a prominens zsidók közül kellett hogy kikerüljön.⁴⁹ Tavasztól azután a munkaszolgálatosokat több lépcsőben kivezényelték az Ukrajnában harcoló 2. magyar hadsereg egységeihez, melyek kötelékébe 45 kiegészítő század tartozott.⁵⁰ Emellett további 24 század tartózkodott még a hadműveleti területeken. A különböző források 37 275 és

ja. *A holokauszt Magyarországon*. I–II. k. Belvárosi Kiadó, Budapest, 1997., 305–306.

⁴⁶ GYURGYÁK János: i. m. 171.

⁴⁷ 1942. évi XIV. törvénycikk a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk, valamint az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938. évi IV. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8187>

⁴⁸ RÁKOS Imre–VERŐ Gábor (szerk.): *Munkaszolgálat a Don-kanyarban*. Ex Libris, Budapest, 2008. 14.

⁴⁹ KARSAI László (2001): *Holokauszt*. I. m. 221.

⁵⁰ A zsidók mellett főleg politikai megbízhatatlanok, valamint nazarénusok, Jehova tanúi stb. (GYURGYÁK János: i. m. 172.)

50 000 közé tették a keleti fronton állomásozó munkaszolgálatosok összlétszámát.⁵¹

Amint elhagyták Magyarország határait és keletre távolodtak, a parancsnokság és a keretlegénység egyre ellenségesebbé vált a munkaszolgálatosokkal szemben. Megszaporodtak a fenyegetések, a kitalált vétségekért kiszabott büntetések és a brutális razziák.⁵²

1942 szeptemberében a honvédelmi miniszterre felesküdtött Nagybaczoni Nagy Vilmos vezérezredes szemleutat tett a fronton, s személyesen is megtapasztalta a munkaszolgálatosokkal való kegyetlen bánásmódot. Erélyes intézkedéseinek köszönhetően a hátszágban szolgáló zsidók helyzetén tudott ugyan javítani, a fronton azonban nem sok változás következett be, mivel rendelkezéseit a honvédelmi apparátus antiszemita tagjai rendre elszabotálták.⁵³

1943 tavaszára megsemmisült a 2. magyar hadsereg. A 210 000-res hadseregből 42 000-ren a harcok során elesetek vagy megfagytak, további 28 000 honvéd megsebesült, sokan eltűntek, 26 000-ren szovjet fogságba estek. A visszavonulás során elveszett a nehézfegyverzet közel 100 százaléka és a kézi fegyverek 70 százaléka. A becslések szerint a keleti fronton állomásozó 43 000 munkaszolgálatos közül 1943 január–februárjában 21 287 meghalt, eltűnt, fogságba esett vagy megsebesült (a sebesültek aránya nem érte el az 5 százalékot). Ha összehasonlítjuk a fogságba esettek, eltűntek vagy elesettek

⁵¹ KARSAI László (2001): Holokauszt. I. m. 221.; RÁKOS Imre–VERŐ Gábor (szerk.): i. m. 15.

⁵² „Vannak munkásszázadok, amelyek egész nyáron, október hónap közepéig fedél alatt egyetlen egyszer sem aludtak, bár erre alkalom sokszor lett volna. ...Több ízben megesezt, hogy a német alakulatok parancsnokai figyelmeztették az ilyen századok parancsnokait, hogy kettőt egyszerre nem lehet gyakorolni a zsidókkal szemben: ütni és dolgoztatni őket. Válasszanak: vagy üssék a zsidókat, vagy dolgoztassák... Megemlítjük a 105/4. tábori vegyes századot, melynek parancsnoka Kauchsky György tartalékos hadnagy... rendőrségi körökben ismert orgazda, aki nyíltan és bevallottan azt a célt tűzte ki maga elé, hogy századját kiirtja.” (Beadvány a honvédelmi miniszternek a hadművelési területen elkövetett visszaélésekről. HL HM Eln. 13.0/71889/1942. sz. Közli: RÁKOS Imre–VERŐ Gábor (szerk.): i. m. 39–44.)

⁵³ http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=3_2_2

arányát a reguláris hadsereg katonái és a munkaszolgálatosok között, akkor megállapíthatjuk, hogy amíg egy honvéd 70 százalékos eséllyel, addig egy munkaszolgálatos mindössze 43 százalékos eséllyel tért haza a Don-kanyarból.⁵⁴ Voltak olyanok is – nagyon kevesen – a munkaszolgálatosok között, akik átszöktek a szovjetek oldalára. Azok, akikkel nem a szovjet hadsereg vagy a zord körülmények végeztek, a német és a magyar tábori csendőröknek vagy az ukrán milicistáknak estek áldozatul.⁵⁵ Az egyik legnagyobb vérengzés 1943. április 30-án történt a dorosicsi járványkórház területén: az egyik pajtát lezárták és rágyújtották 800 tífuszos munkaszolgálatosra. Azokat, akik égő faklyákként kimenekültek a pajtából a keretlegénység legéppuskázta. Az utóbb Nagy Vilmos honvédelmi miniszter által elrendelt vizsgálat során végül senkit nem vontak felelősségre; a vizsgálat szerint a tüzet az okozta, hogy a zsidók közül néhányan dohányoztak. A vérfürdőről nem esik szó a jelentésben. A közelben levő munkaszolgálatosok viszont utólag szándékos gyújtogatásról és a kijáratok elzárásáról számoltak be.⁵⁶

Nagy Vilmos a német és hazai szélsőjobboldali erők nyomására 1943 júniusában azután lemondásra kényszerült. Minisztersége idején elutasította azokat a német követeléseket, hogy 10 000 zsidó munkaszolgálatost adjanak kölcsön a szerbiai rézbányákba. Lemondása után azonnal elindultak az első munkásszázadok Borba, ahol azután 1944 nyaráig több mint 6000 magyar kényszermunkás⁵⁷ dolgozott a rézbányákban. A munkaterületen az Organisation Todt német munkaszervezet

⁵⁴ UNGVÁRY Krisztián: Mítoszok a Don-kanyarról. 2013.

http://index.hu/tudomany/tortenelem/2013/01/17/mitoszok_a_don-kanyarrol/ (Letöltve 2014.10.10)

⁵⁵ RÁKOS Imre–VERŐ Gábor (szerk.): i. m. 21.

⁵⁶ RANDOLP L. BRAHAM: *A népiirtás politikája*. I. m. 326.; LÓWY Dániel: Valójában mi is történt Dorosicsban? 2014.

http://nol.hu/kritika/20140226-valojaban_mi_is_tortent_dorosicsban-1447213 (Letöltve: 2014.10.10.)

⁵⁷ Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény. Eredeti 7 oldalas gépelt tisztázata, Nagy Vilmos saját kezű aláírásával, közjegyzői hitelesítéssel. Közli: KARSAI Elek (szerk.): i. m. I. k. 41. dokumentum. (A kényszermunkások elsősorban zsidók, kisebb arányban erdélyi szombatosok és Jehova tanúi voltak.)

felügyelte a munkaszolgálatosokat, a táborokban pedig, ahol elhelyezték őket, magyar katonák.

A Vörös Hadsereg előrenyomulása folytán 1944. szeptember közepén a németek kénytelenek voltak kiűriteni a bori rézbányákat. A munkaszolgálatosokat két hullámban gyalog terelték észak felé. Az első csoportot 3500 fővel szeptember 17-én indították útnak. Október 8-án Cservenkán a német és bosnyák SS-ek a csoportból 700–1000 fővel végeztek. Magyarországra érve több esetben a magyar katonák nyitottak tüzet a halálmenetben gyaloglókra. A második lépcsőben elindított 3000 fős csoport szerencsésebben járt: őket a jugoszláv partizánok felszabadították.⁵⁸

*

1944. március 19-én Németország megszállta Magyarországot, és áprilisban megkezdődött a zsidók gettókba zárása, majd májusban megindult a deportálásuk is. Magyarországon, amely minden zsidóellenes rendelet ellenére az előző években a zsidók számára biztonságosabb hely volt, mint a környező országok bármelyike, a hatóságok most az Eichmann vezette deportáló kommandót is meglepő lelkesedéssel és sebességgel szervezték meg a zsidók vagonokba terelését és Auschwitzba szállítását. Ennek következtében 1944 tavaszán és nyarán a munkaszolgálat intézménye paradox módon sok esetben menedéket jelentett a gettósítással és a deportálással szemben. A nyilas hatalomátvétel (1944. október 15–16.) után Beregfy Károly, az új honvédelmi miniszter október 21-én rendeletet adott ki, amelyben a 60 éven aluli zsidó férfiakat és a 40 éven aluli zsidó nőket „honvédelmi” szolgálatra kötelezte. A fővárosból kivezényelt kényszermunkások egy részének Budapest környékén kellett sáncot ásni, másokat a kisegítő munkaszolgálatosokkal együtt halálmenetekben a nyugati határ felé terelték erődítési munkára. Ott mintegy 75 000 főt átadtak a német szerveknek (Todt, SS, SA); ezek után a még életben lévőket a mauthauseni, a gunskircheni, a ravensbrücki, a bergen-belseni és a dachau koncentrációs táborba hurcolták.⁵⁹

⁵⁸ RÁKOS Imre–VERÓ Gábor (szerk.): i. m. 22.

⁵⁹ CSÓSZ László–GIDÓ Attila: i. m. 21.

Nemzetiségi és roma munkaszolgálat Magyarországon

A Honvédelmi Minisztérium 1942. november 29-i rendelete (68 781. eln. 1. a /1942) szerint nemzetiségi munkásszázadokat kellett felállítani, ahova elsősorban megbízhatatlannak ítélt szerb, horvát és román katonaköteles férfiakat soroztak be.⁶⁰ A hadköteles magyarországi romákat a zsidókkal ellentétben, éppúgy besorozták katonának, mint a többi magyar állampolgárt.⁶¹ Ez a gyakorlat 1944. augusztus 23-án változott meg, amikor a Honvédelmi Minisztérium és a Belügyminisztérium (vitéz Henney Gusztáv altábornagy aláírásával) a 15 740/1944 BM rendelet értelmében 50 roma munkásszázad felállításáról döntött.⁶² A 10 000–12 000 főre tervezett kontingenseket végül nem töltötték fel teljesen.

Habár vannak hasonlóságok a zsidók és a romák üldözésében, a magyar és a német hatóságok cigánypolitikáját mégis a következetlenség jellemzi. Egyrészt annyiban, hogy – szemben pl. Szlovákiával és a megszállt Szerbiával – a cigányokat nem vitték el munkaszolgálatra, csak 1944 augusztusától, a háború utolsó hónapjaiban; másrészt abban is, hogy az 1944 tavaszán és nyarán a deportálásokra szakosodott Adolf Eichmann és emberei, megérkezve Magyarországra, csupán a zsidóság Auschwitzba szállítását követelték a Sztójay-kormánytól.

Női munkaszolgálatosok Magyarországon

Magyarországon a honvédelemről szóló 1939. II. tc.⁶³ és a módosításáról rendelkező 1942. XIV. tc. szabályozta a munkaszolgálat rendszerét. A kiegészítő munkaszolgálat a hadköteles zsidó férfiakra vonatkozott, akiket fegyveres szolgálat helyett soroztak be a honvédségen belül létesített munkaalakulatokba.

⁶⁰ BÁRSONY János: 20th Century Roma History and the Pharraimos. In: Bársony János–DARÓCZY Ágnes (eds.): *Pharraimos. The Fate of the Roma During the Holocaust*. IDEBATE Press, 2008. 23–48.

⁶¹ http://htkp.org/index.php?option=com_content&task=view&id=31&Itemid=33

⁶² BÁRSONY János: i. m. 37.

⁶³ 1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről.

<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8096>

Sok budapesti zsidó nő, akit 1944 őszén és telén vezényeltek kényszermunkára, visszaemlékezésében vagy naplójegyzeteiben úgy tekint magára, mint munkaszolgálatosra.⁶⁴ Az 1939-es honvédelmi törvény 87. §-a ugyanis lehetővé tette, hogy tágabban értelmezzék a munkaszolgálatot. Eszerint „nemére való tekintet nélkül minden olyan személy, aki tizennegyedik életévét betöltötte és hetvenedik életévét nem haladta meg, köteles arra, hogy a honvédelem érdekében testi és szellemi képességének megfelelő munkát végezzen.” Ennek a paragrafusnak értelmében tehát ha kiegészítő munkaszolgálatra nem is, de honvédelmi munkavégzésre nők és lányok is kötelezhetők voltak.⁶⁵

A Szálasi-kormány honvédelmi minisztere, Beregyfi Károly 1944. október 21-én kiadott rendelete honvédelmi munkaszolgálatra hívta be a 16 és 40 év közötti zsidó nőket és a 16 és 60 év közötti zsidó férfiakat.⁶⁶ Minthogy a vidéki zsidóságot a Horthy-korszak utolsó hónapjaiban a kollaboráns Sztójay-kormány Auschwitz-Birkenauba deportálta, 1944 telére már csak a budapesti zsidók és a munkaszolgálatos férfiak maradtak az országban, s így ez a rendelkezés már csak őket érintette.

A férfiaknak október 23-án a Kerepesi úti új ügetőversenypályán, a nőknek az Erzsébet királyné úti KISOK sportpályán kellett jelentkezniük. A nyilas korszak idején összeállított kényszermunkás-századokba tehát nőket is besoroztak. Fegyveres keretlegények kísérték őket, szabadságuk korlátozva volt. Mintegy 34 000 zsidó nőt és férfit mozgósítottak Budapest környéki romeltakarításokra, sáncásásra.⁶⁷

1944. október végén a Honvédelmi Minisztérium 70 munkaszolgálatos századot adott át a Német Birodalomnak, az Alpok

⁶⁴ KUNT Gergely–VAJDA Júlia: „Nem is rossz, hogy musz lettem, mert rengeteg élményben volt, és lesz részem.” – A női „munkaszolgálat” élménye és emléke interjúkban és naplókban. In: *Hely, identitás, emlékezet*. Szerk.: BÖGRE Zsuzsanna–KESZELI András. L'Harmattan, Budapest, 2014. 1–3.; ECSÉRI Lilla: *Napló, 1944*. Egy tizenhat éves kislány naplójának eredeti szövege. Budapest, 1995.

⁶⁵ 1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről. KUNT Gergely–VAJDA Júlia: i. m. 1–3.

⁶⁶ Nyomtatvány. Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény. Közl: KARSAI Elek (szerk.) i. m. II. k. 279. dokumentum.

⁶⁷ KUNT Gergely–VAJDA Júlia: i. m. 1–3.; GYURGYÁK János: i. m. 186.

alján végzendő erődítési munkálatokra. 1944. november 6-án a főváros környékén dolgozó kényszermunkás nők és férfiak egy részét, valamint a budapesti csillagos házakból összefogdosott ezreket is elindították gyalogmenetben a nyugati határ felé.⁶⁸ Bár Budapest már 1945. február 13-án, az egész ország pedig 1945. április 4-én felszabadult, az októberben munkaszolgálatra hurcoltak közül sokakat még mindig a halálmenetek valamelyik „végállomása” – sok esetben Mauthausen, Ravensbrück vagy valamelyik másik koncentrációs tábor – felé terelték.

A munkaszolgálat jogi háttere Romániában

A 19. század végén, a 20. század elején egyszerre volt jelen a romantikus nacionalizmus és a függetlenségi törekvés a kelet- és közép-európai nemzeteknél, miközben a térség országai mindinkább autokrata rezsimekké alakultak át. Románia sem volt kivétel, ahol a homogén nemzetállam kiépítése sovinizmussal és erős antiszemita érzelmekkel járt együtt, mondván: az országot meg kell tisztítani a belsejében élő „idegenektől”, elsősorban tehát a zsidóktól, akik a századfordulóra már az or-

⁶⁸ Az embertelen körülmények között menetelő zsidók állapotáról először Raoul Wallenberg svéd diplomata számolt be a Külügyminisztériumba 1945. november 25-én eljuttatott jelentésében: „A katonai munkaszolgálatosok általában meglehetősen meleg ruházattal és meglehetősen jó cipővel rendelkeznek...”

A zsidó személyek fent említett egyéb kategóriái ingóságait általában egy bugyorban viszik, vagy egy zsákban vagy egyszerűen a hónuk alatt. A nők többnyire nincsenek hosszabb gyalogmenetet kibíró cipőkkel ellátva. Nagy részüknek nincs kesztyűje.

Az út az Újlaki Téglagyártól a határig kb. 240 kilométer. Ezt az utat körülbelül 8 nap alatt teszik meg. Ezen idő alatt a zsidókat sehol sem viszik fűtött szálláshelyekre...

A menetelők között nagyszámú 60–70 éves ember van, továbbá súlyosan beteg emberek, gyermekparalízisben szenvedők stb., stb., 10–14 éves gyerekek, egy törpe, egy árja nő, emberek cipő nélkül, emberek, akiknek felszerelését az Újlaki Téglagyárban a nyilasok elvették, és végül emberek, akiknek igazolványait vagy külföldi úti okmányait az Újlaki Téglagyárban vagy egyebütt megsemmisítették.

... Hegyeshalomban az embereket a német átvevőbizottságnak adták át. A német SS-tisztek az embereket lökdözték, ütlegelték.” (Közl: KARSAI Elek-KARSAI László: A Szálasi-per. Reform Kiadó, 1988. 736–737)

szág lakosságának 5%-át alkották.⁶⁹ Az első világháború előtt a cári Oroszország és Románia volt a legantiszemitebb állam Európában, olyannyira, hogy az 1878-as berlini kongresszus kénytelen volt rákényszeríteni Romániát arra, hogy állampolgárságot adjon a területén élő zsidóknak.⁷⁰ Az 1888 és 1907 közötti időszakban több alkalommal törtek ki parasztlázadások az országban, melyek gyakran zsidóellenes pogromokká fajultak. Noha a parasztfelkelések az igazságtalan földbirtokrendszer és az adórendszer ellen irányultak, a lázadók dühe mégis gyakran zsidó kereskedők, fogadósok, pénzkölcsönzők üldözésébe fordult, akikben kizsákmányolóikat látták. A román értelmiség egy része is gyakran uszított a zsidók ellen. Constantin Stere jobboldali populista politikus például hazafias cselekedetnek és a sikeres nemzetépítés eszközének nevezte a pogromokat. Az erdélyi zsidók ellen irányuló antiszemizmus magyarellenességgel vegyült.⁷¹

Romániában a jobbra esetleges munkaszolgálatot többször is átszervezték, a felügyelő szervek is gyakran változtak. Hasonlóan a magyarországihoz, az intézmény ebben az országban is elsősorban az antiszemita diszkrimináció eszköze volt, noha a keresztény lakosságra vonatkozóan is születtek a munkaszolgálattal kapcsolatos rendelkezések. Mindkét államra jellemző volt, hogy amíg a többi célcsoporttal szemben a megkülönböztetés szelektíven érvényesült, addig a zsidónak tekintett katonaköteles állampolgárokat kivétel nélkül munkaszolgálatra kötelezték.⁷²

„A román nemzet és az ország területének megszerzése háború idején” elnevezésű 1933-ban kiadott törvény minden katonai szolgálatra alkalmatlan 18 év feletti személyt munkaszolgálatra kötelezhetőnek tekintett. A törvény elsősorban a

⁶⁹ BEREND T. Iván: i. m. 68–69.

⁷⁰ KARSAI László: *Holokauszt.* I. m. 177. – Az 1866-os alkotmány „keresztény záradéka” értelmében csak keresztények szerezhettek állampolgárságot. 1878 után is nehezen változott a helyzet. Csak az alkotmány 1923-as módosításával következett be a romániai zsidók teljes emancipációja. (KARÁDY Victor: i. m. 175.)

⁷¹ BEREND T. Iván: i. m. 69–71.; KARSAI László: *Holokauszt.* 177.

⁷² CSÓSZ László–GIDÓ Attila: i. m. 5.

18–21 éves korosztályt érintette, de megteremtette a lehetőségét annak is, hogy háború esetén a teljes felnőtt lakosságra kiterjessék a rendszert. (Az 1941. május 15-én megjelent, „nemzeti munkaszervezésről” szóló 1403. sz. törvényerejű rendelettel ez be is következett.⁷³⁾ A munkaszolgálat intézménye a Munka-, Egészségügy- és Társadalomvédelmi Minisztérium hatáskörébe került. A „közhasznú munkáról” szóló, 1937. május 24-én bevezetett törvény minden katonai előképzésre köteles fiatalnak előírta az évi 60 napos közérdekű munkát. Ezzel a törvénnyel a román állam megalapozta a háború során is alkalmazott munkaszolgálati rendszer kereteit.⁷⁴ 1939-ben a román állam kizárta hadseregéből a hadköteles zsidókat és velük együtt minden megbízhatatlannak tekintett kisebbséget (magyarokat, ukránokat, bolgárokat), akiket ettől kezdve fegyvertelen munkaszolgálatra soroztak be.

A Munkaügyi Minisztérium 1940. augusztus 3-án kiadott 1425. sz. rendelete előírta, hogy minden megye területén két közérdekű munkaszolgálatos tábort kell szervezni a falusi katonaköteles fiatalok számára. A táborokban 50–60-an dolgoztak szezonális mezőgazdasági munkákon és sáncsásáson.

Ugyanebben az időben a Szovjetunió ultimátuma és a tengelyhatalmak rákényszerítették Romániát, hogy lemondjon egyes területeiről. Besszarábia, Észak-Bukovina és Hercegovina tartomány elvesztése után, illetve még Észak-Erdély Magyarországhoz csatolása előtt, 1940. augusztus 9-én bevezették a Zsidó Statútumot, amely a magyar zsidóellenes törvényekhez hasonló rendelkezéseket tartalmazott. Ez teremtette meg a zsidókra vonatkozó későbbi munkaszolgálatos rendeletek jogi alapját. A statútum 10. cikkelye alapján a katonaságból kizárt zsidóknak – anyagi helyzetüktől függően – meghatározott pénzüsszeget kellett fizetniük az államnak, vagy pedig a közhivatalok javára közhasznú munkát kellett végezniük. Gyakran megtörtént,

⁷³ Uo. 11.

⁷⁴ Uo. 7.

hogy a zsidókat nemre és korra való tekintet nélkül már a státútum bevezetése előtt is fizikai munkára hurcolták.⁷⁵

A Zsidó Státútum és az 1940. december 5-én kiadott 3984. sz. törvényerejű rendelet, amely a zsidók katonai szolgálatáról szólt, tulajdonképpen a már 1939 óta fennálló állapotot intézményesítette.⁷⁶ A romániai zsidó munkaszolgálati rendszer tehát Ion Antonescu 1940. szeptemberi kormányra lépését követően vált jogilag is az elnyomás eszközévé. 1940 őszén a helyi polgármesterek, prefektusok és katonai vezetők kezdeményezésére működni kezdtek az első munkaszolgálatos-táborok. A december 5-i rendelet minden hadköteles zsidót, beleértve a szolgálatra alkalmatlanokat is, katonai különadó fizetésére kötelezett. Kizártak tehát minden zsidót a hadseregből, ám biztosították, hogy a Honvédelmi Minisztérium és intézményei felhasználhassák a szakképzett zsidó munkaerőt. A szolgálatra így behívtak még napi zsoldban is részesültek. Több mint kétszáz zsidó katonatiszt ugyanakkor, eltitkolva származását – vagy különböző adminisztrációs hibáknak köszönhetően – továbbra is a hadseregben szolgált. Az 1941. január 21-én bevezetett 132. sz. rendelet tovább pontosította a zsidónak számító személyek munkaszolgálat-kötelezettségeit, és megállapította a munkaszolgálat alól mentesítő adó mértékét, mely esetenként az éves jövedelem 45 százalékát is elérhette.⁷⁷ A zsidó orvosok, gyógyszerészek, mérnökök és egyéb szakemberek egy 1941. február 13-án kiadott rendelet alapján a hadsereg kötelékében teljesíthették munkaszolgálatukat. Ők – bár megkülönböztető jelzéssel ellátva – egyenruhát is viselhettek.

A december 5-i törvényerejű rendelet végrehajtási utasítása, 1941. július 12-én jelent meg, és 1944-ig keretül szolgált a későbbi munkaszolgálat-rendeletekhez. Az utasítás 14. pontja kimondta, hogy a zsidók esetében a munkaszolgálat helyettesíti a

⁷⁵ Uo. 9–10.; KARSAI László: *Holokausz*. 180.; Ana BĂRBULESCU–Alexandru FLORIAN (szerk.): *Munca obligatorie a evreilor din România (1940-1944)*. Documente. Editura INSHR, București, 2013. 58–61.; Csósz László–Gidó Attila: i. m. 10.

⁷⁶ Ana BĂRBULESCU–Alexandru FLORIAN (szerk.): i. m. 62–64.

⁷⁷ Csósz László–Gidó Attila: i. m. 10.

fégyveres szolgálatot, valamint hogy háború esetén a korlátlan idejű munkaszolgálat is megengedett.⁷⁸

Az 1941. november 15-én kihirdetett 3205. sz. törvényerejű rendelet a zsidók munkaszolgálatát a Legfelsőbb Vezérkar és a Munkaügyi Minisztérium alá rendelte. A vezérkar a munkaszolgálatos zászlóaljak felállításáért volt felelős, a minisztérium pedig a munka megszervezéséért. Ez utóbbi keretében hozták létre a Munkaszolgálatos Táborok és Telepek Általános Felügyelőségét. Az így megszervezett rendszer sem volt hosszú életű, hiszen a munkaszolgálat felügyelete már 1942 áprilisában visszakerült a Legfelsőbb Vezérkar hatáskörébe.⁷⁹

1942 júniusában általános utasításokkal újraszabályozták a rendszert: új rendelkezések születtek az élelmezéssel, a zsolddal, a napi munkaidővel, a fegyelmezéssel, a munkavégzésnek a lakóhelytől való távolságával stb. kapcsolatban. Lehetővé tették, hogy a 18 és 40 év közötti nőket is behívják munkaszolgálatra a hadsereg szolgálatában. 1942 nyaráig a munkaszolgálat egyaránt vonatkozhatott zsidó és nem zsidó román állampolgárokra. Az 1942. évi 2068-as rendelet azonban a zsidók által végzett munkaszolgálatot a továbbiakban *kötelező munkaszolgálat* néven megkülönböztette a román ifjak számára létrehozott, hazafias nevelést is célul tűzött szolgálattól.⁸⁰

Romániában 1943-ra, amikor a világháború már gigantikus méreteket öltött, több száz munkaszolgálatos zászlóaljat hoztak létre. Fokozatosan kiterjesztették a szolgálatra behívott személyek körét: először a 15–55 évesek, majd az 55–65 évesek kerültek sorozásra.

Románia a korabeli Európa egyik legkorruptabb állama volt. Ezt kihasználva sokan a hatóságok megvesztegetése útján próbálták elkerülni a munkaszolgálatot. A különböző állami szervek és alkalmazottaik egymással versengtek a nagy összegekbe kerülő mentesítések kiadásában. Mások személyes adataik meghamisításával és a távolmaradással próbálták elkerülni a bevonulást.

⁷⁸ Uo. 7.

⁷⁹ Uo. 12–13.

⁸⁰ Uo. 7., 13.

1944. augusztus 23-án Románia átállt a szövetségesek oldalára. A szeptember 2-án megjelenő 1626. sz. törvény visszaállította az 1866-os alkotmányt és annak módosításait tartalmazó 1923-as alaptörvényt. A Romániában még életben lévő zsidók ezzel visszakapták állampolgári jogaikat, és számukra a munkaszolgálat rendszere is véget ért.

A munkaszolgálat jogi háttere Szlovákiában

1939 márciusában a Harmadik Birodalom segítségével Szlovákia – történelme során először – formailag független állammá lett. A valójában német bábállam élére Josef Tiso katolikus pap került, először miniszterelnöki, majd elnöki pozícióban. A magyarországi zsidóellenes törvényhozással versengve már az ország megalakulását követő hónapban megjelentek az első antiszemita törvények, melyek az ott élő zsidók arányának megfelelően négy százalékban korlátozták egyes pályákon az izraeliták jelenlétét. Az 1941-ben bevezetett Zsidó Kódex pedig már faji alapon határozta meg, ki számít zsidónak. A zsidótörvények hatására mintegy hatezren veszítették el állásukat.⁸¹

A második világháború idején a szlovák nacionalisták a zsidók üldözését nemzetépítő stratégiájuk részének tekintették. Ám közben meg kellett küzdeniük azzal az ellentmondással, hogy náci szövetségeseik hadjárata a zsidóság mellett más, testvérinek tekintett, szláv népek ellen is irányult. Ennek megfelelően a háborút a szlovákság számára csak az az új értelmezési keret tette vonzóvá, hogy e megmérettetéssel dőlhet el, van-e létjogosultsága a fiatal Szlovákiának az európai nemzetek sorában. A szlovák nacionalisták úgy érveltek: csak az a nemzet képes fennmaradni, amely megszabadul belső ellenségeitől. Magukat az ifjú nemzet elpusztítására törekvő zsidók, csehek és magyarok áldozatának látták.⁸²

⁸¹ http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=13_4_1;

Ezra MENDELSON: *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*. Indiana University Press, 1987. 166–167.; KARSAI László: *Holokausz*. 168.

⁸² Nina PAULOVICOVA–Martin FIAMOVA: *Labour camps in Slovakia through the lens of Holocaust survivors' testimonies*. (Kézirat, 2014.) 4–5.

Szlovákia területén külön táborok léteztek a politikai ellenfelek, az ún. aszociális elemek és a faji alapon üldözött zsidók számára. Amíg az előbbi két csoportnál a táborok funkciója a büntetés-végrehajtás és az átnevelés volt, addig a zsidók esetében a büntetés-végrehajtás mellett a szlovák nemzettesttől faji alapon való izolálásuk is szerepet játszott.⁸³

Az első táborokat 1939 nyarán állították fel a hadseregben szolgáló zsidók elkülönítésére. Az 1939. június 21-én kiadott 150/1939 sz. rendelet értelmében a hadseregben szolgáló zsidókat különleges egységekbe kellett áthelyezni. Az 1940. január 18-án kiadott 20. sz. tc. 38. §-a értelmében a zsidókat és a romákat kizárták a szlovák hadseregből, helyette 24 hónapos munkaszolgálatra kötelezték őket. A romániai és a magyar példákhoz hasonlóan megbízhatatlannak, belső ellenségnek ítélték ezeket a csoportokat.⁸⁴

A korábban létrehozott különleges egységekből 1941. március 6-án szervezték meg az ún. hatodik zászlóaljat (*Šiesty prápor*), mely tulajdonképpen a Honvédelmi Minisztérium alá tartozó munkaalakulat volt.⁸⁵ A *Šiesty prápor*hoz három zsidókból álló szakasz (800–900 emberrel), egy roma szakasz és egy köztörvényes bűnözőkből álló szakasz tartozott. Idekerültek azok is, akik valamilyen oknál fogva alkalmatlanok voltak a fegyveres besorozásra. A munkaszolgálatosok kék egyenruhát viseltek. A *Šiesty prápor* mint kiegészítő alakulat olcsó munkaerőt biztosított az államnak és a hadseregnek.⁸⁶ Az 1943-ig működő 6. zászlóalj munkaszolgálatosait Detrekőváralja (Plavecké Podhradie), Homonna (Humenné), Csemernye (Čemerné) Liptószentmiklós

⁸³ Igor BAKA: *Židovský tabor v Novákoch 1941–1944*. Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu, 2001. 16.

⁸⁴ Ján HLAVINKA–Eduard NIŽNANSKÝ: *Pracovny a Koncentracny Tabor v Seredi*. Dokumentačné Stredisko Holokaustu 2009. 141.; Igor BAKA: *Židovský tabor v Novákoch*, 2001. 19. Raul HILBERG: *The Destruction of the European Jews*. I–III. k. Holmes & Mayer, New York–London. 1985. 725.

⁸⁵ The Sixth Brigade of the Slovakian Army. http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/bratislava/sixth_brigade.asp

⁸⁶ Nina PAULOVICOVA–Martin FIAMOVA: i. m. 6–8.; Nina PAULOVICOVA–Jozef URMINSKY: „Židovská komunita v dejinách mesta Hlohovec. (1938–1945) Príbeh, ktorý prešiel tmou.,” Občianske združenie Ex Libris Ad Personam Hlohovec. Hlohovec, 2009. 95–97.

(Liptovský Mikuláš) és Zohor (Zohor) környéki táborokban koncentrálták.⁸⁷

Ezzel párhuzamosan, 1939–1940 telén a Hlinka Gárda⁸⁸ az állami szabályozástól függetlenül maga is belekezdett a zsidó munkacsoportok felállításába. 1940 februárjára és márciusára már húsz központot működtetett az országban. A gárdisták minden törvényes alap nélkül hóeltakarításra, utcák, játszótérek, parkok, csatornák tisztítására vezényelték ki a zsidókat. Az antiszemita ideológia, valamint a szegények támogatásának elvei mellett ezzel elsősorban saját zsebük megtömése volt a céljuk.⁸⁹ Az akciók gyakran tiltakozást váltottak ki a zsidókat nélkülözni kényszerülő munkaadók körében, ezért megtörtént, hogy a gárdisták némi pénz fejében elengedték a munkára hurcoltakat. Az állam nem nézte jó szemmel a Hlinka Gárda akcióit; maga szeretett volna megoldást találni a „zsidókérdésre”.⁹⁰ Alexander Mach már 1939 szeptemberében részletes indítványt nyújtott be a zsidó munkatáborok létesítéséről Voytech Tukának.⁹¹ Azt javasolta, zárják táborokba azokat, akik „veszélyeztetik a szlovák ügyet”; s hogy kik ezek, azt mondják meg a helyi Hlinka Gárda-vezetők. A „kevésbé vétkesek” otthonról járhatnának be dolgozni.⁹² Két héttel később, szeptember 27-én a Belügyminisztérium elrendelte az ideiglenes termelési központok felállítását, és feloszlatta a törvénytelenül szervezett munkacsoportokat. Az 1940. május 29-én közzétett 130. sz. rendelet alapján honvédelmi munkára kötelezték a szlovákiai zsidókat és romákat. Összeírták a 20 és 50 év közötti, munkára szánt férfiakat, majd orvosi vizsgálat következett. Az ideiglenes

⁸⁷ Nina PAULOVICOVA–Martin FIAMOVA: i. m. 7–8.

⁸⁸ A Hlinka Gárda Hlinka Szlovák Nemzeti Pártja (HSNS) félkatonai szervezete. A független szlovák államban rendőri feladatokat látott el. Nevét Andrej Hlinkáról, a párt korábbi elnökéről kapta.

⁸⁹ Ján HLAVINKA–Eduard NIŽNANSKÝ: i. m. 142.

⁹⁰ Nina PAULOVICOVA–Martin FIAMOVA: i. m. 8–9.; Yeschayahu JELINEK: Storm-Troopers in Slovakia: The Rodobrana and the Hlinka Guard. *Journal of Contemporary History*, 6. k. 1971/3. 111.

⁹¹ Mach a Hlinka Gárda fővezére, 1940. július 29-től belügyminiszter volt. Tuka 1939. október 26. és 1944. szeptember 2. között a Szlovák Köztársaság miniszterelnöke és külügyminisztere.

⁹² Nina PAULOVICOVA–Martin FIAMOVA: i. m. 10.

központokban a zsidóknak naponta kellett, saját szerszámaikkal, munkára jelentkezniük. A központok megszervezéséhez szükséges pénzt a zsidó szervezetek fedezték; 1941 szeptemberéig hatvan ilyen központ létesült.⁹³ A termelést a Központi Munkahivatal (*Ústredný úrad práce*) határozta meg, melynek céljai gyakran megegyeztek a szlovák cégek érdekeivel. Számos cég kihasználta az így igénybe vehető olcsó munkaerőt.

Az ugyanebben az időben kiadott 113/1940 tc. és 303/1940 sz. rendelet, „arizálást”⁹⁴ elrendelő paragrafusai a zsidóság tömeges elszegényedését okozták, ami nem kívánt terhet rótt a szlovák államra. 1941 októberére már 10 000 zsidó üzlet és szinte minden zsidó ingatlan állami kézbe került. 7000 zsidót erőszakkal kitelepítettek Pozsonyból. Hogy az államnak gazdaságilag is hasznos megoldást találjanak az elszegényedett és munkanélküli zsidók miatt kialakult problémára, 1941 során új zsidó munkásegységeket állítottak fel.⁹⁵ A Zsidó Tanács igyekezett az állami vezetést meggyőzni arról, hogy az egységek révén a zsidók gazdasági hasznot hozhatnak az országnak. Így talán elkerülhető a haláltáborokba hurcolás, gondolták, hiszen 1941 őszétől egyre többször merült fel a „zsidókérdés” megoldásának e módja is. E célból szerveztek agrároktatást is, úgy vélve, hogy az még a Palesztinába emigrálás esetén is hasznos lehet.⁹⁶

Az antiszemita politika 1941-re tovább radikalizálódott az országban. Több történész úgy látja, hogy a szlovák nemzetiszocializmus az 1940. júliusi salzburgi német–szlovák tárgyalások után alakult ki. Ezután Vojtech Tuka egyszerre volt miniszterelnöke és külügyminisztere Szlovákiának, a Hlinka

⁹³ Eduard NÍŽŇANSKÝ, Igor BAKA, Ivan KAMENEC (eds.): *Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938–1944*. Bratislava, NMS; ŽNO Bratislava a VHÚ 2004, 46. Igor BAKA: *Židovský tabor v Novákoch*, 2001. 21.

⁹⁴ A szlovákiai magyarban a Magyarországon használt árkásításra az „arizálás”, az árkásító személyek megnevezésére az „arizátor” kifejezést használják.

⁹⁵ Ján HLAVINKA–Eduard NÍŽŇANSKÝ: i. m. 142.

⁹⁶ Ivan KAMENEC: *On the Trail of Tragedy: The Holocaust in Slovakia*. Hajko & Hajkova, 2007. 313–314.

Gárda fővezére, Alexander Mach pedig a belügyminiszteri posztot kapta meg.⁹⁷

A Belügyminisztérium 1941. április 2-án kiadott 137. sz. szabályzata végül rendezte „a gazdasági életből kiszorított, vagyonuktól annak államosításával megfosztott, munka nélküli zsidók számára felállítandó munkaközpontok” ügyét. A központokat építkezési, csatornázási és mezőgazdasági területen kívánták létrehozni. A legnagyobb táborokat az ország keleti területeire tervezték, mivel ott élt a zsidók többsége. Őrzésüket a csendőrség, valamint a Hlinka Gárda és a Freiwillige Schutzstaffel (FS) tagjai⁹⁸ látták el. Július 4-én újabb szabályozás lépett érvénybe. A Zsidók Munkakötelezettségeiről szóló 153/1941 sz. rendelet kötelezővé tette minden 18 és 60 év közötti zsidónak a Központi Munkahivatal által megszabott munkaszolgálatot, mely természetesen nem számított munkaviszonynak, és társadalombiztosítás sem járt utána. A rendeletet követően, augusztusban Alexander Mach belügyminiszter és munkatársai végül Szered (Sered), Nyitra novák (Nováky) és Vihnye (Vyhne) városok környékén jelölték ki az első nagy munkatáborokat.⁹⁹ Kezdetben még akadt bizonytalanság a táborok valódi funkcióját illetően. Mit tegyen az ország vezetése a nagyvárosokból elűzött, vagy éppen elszegényedett zsidókkal? Pusztán „koncentrálja” őket egy helyre, vagy dolgoztassa is őket? Végül az utóbbi mellett döntöttek, és a táborok önfenntartása¹⁰⁰ mellett azt tűzték ki célul, hogy további hasznot is termeljenek; ugyanakkor meg akarták akadályozni, hogy a táborok a szlovák piacon konkurenciát jelentsenek. Ezt az ellentmondást úgy kívánták feloldani, hogy a vállalatok igényeinek megfelelően dolgoztatták a foglyokat.

A szeredi munkatáborot 1942 folyamán építették fel zsidó munkaszolgálatosokkal. Ez az időpont megegyezik az ún. Dávid-hadművelettel, azaz a szlovák zsidók Auschwitz-Birkenauba

⁹⁷ Nina PAULOVICOVA–Martin FIAMOVA: i. m. 13–14.

⁹⁸ Ján HLAVINKA–Eduard NIŽNANSKÝ: i. m. 142.; Yeshayahu JELINEK: i. m. 111.; Ivan KAMENEC: i. m. 315.

⁹⁹ Ján HLAVINKA–Eduard NIŽNANSKÝ: i. m. 142–143.

¹⁰⁰ 198/1941 sz. rendelet a táborok önfenntartásáról. (Nina PAULOVICOVA–Martin FIAMOVA: i. m. 16.)

történő tömeges deportálásának megkezdésével. Ettől kezdve a deportálásra várókat is a munkatáborokban gyűjtötték össze. Pozsony, Zsolna (Žilina), Poprád mellett a deportálások céljából újabb gyűjtőtáborok alakultak, és a szeredi, valamint a nyitrai munkatábor is új funkciót kapott.¹⁰¹ Szereden például 3000 zsidó összegyűjtését és keletre szállítását tervezték a hatóságok. A táborban a foglyok két csoportját különböztették meg: a munkaszolgálatosokat (zaradenci), akik még a Dávid-hadművelet előtt érkeztek, és építkezéseken, üzemekben, valamint a tábor karbantartásán dolgoztak. A másik a deportálásra összegyűjtött foglyok (*zaistenci*) csoportja volt, s tagjait a szlovák állam átadta a náci Németországnak.¹⁰² A szlovákiai táborokban ezekben a hónapokban voltak a legszörnyűbbek az életkörülmények. Az örök is ekkor voltak a legtöbben.¹⁰³ Ráadásul a Hlinka Gárda tagjai kifejezetten brutálisan bántak a foglyokkal. Ugyanakkor, minthogy a táborokban a termelés nem állt le, azok, akiknek jutott munka, abban az illúzióban élhettek, hogy ez biztosítja számukra az életben maradási. Ámde 1942 tavaszán és nyarán Szlovákiában a munkaszolgálat nem adott lényegesen nagyobb esélyt a túlélésre. Gyakran megesett, hogy munkaszolgálatosokkal töltötték fel a kontingenseket, amikor a tervezett létszámnál épp kevesebb deportálandó zsidó volt a gyűjtőtáborokban. A 90 000 körüli szlovákiai zsidóságból a hatóságok 1942 márciusától októberéig 58 000-ot deportáltak, főként Auschwitzba, Sobiborba, Belzecbe és Treblinkába. A Központi Zsidó Tanács – a táborokban folyó termelésre hivatkozva – kétségbeesett erőfeszítéseket tett, akár megvesztegetéssel is igyekezett elodáztatni a zsidók elhurcolását.¹⁰⁴

1942 őszétől, amikor a tömeges deportálásokat leállították, a más országokban működő lágerekhez képest a szlovákiaiak

¹⁰¹ Ivan KAMENEC: i. m. 315.; Nina PAULOVICOVA–Martin FIAMOVA: i. m. 34–37.

¹⁰² Ján HLAVINKA–Eduard NIŽŇANSKÝ: i. m. 147.

¹⁰³ Uo. 145–147.

¹⁰⁴ Sobiborban 24 500, Belzecben 7500, Treblinkában 7000 szlovákiai zsidót gázosítottak el, szelekció nélkül, a beérkező transzportokat teljesen. Auschwitzba 19 000 zsidót deportáltak. Több ezren a biztonságosabbnak tűnő Magyarországra szöktek, hogy elkerüljék a deportálást. (Ivan KAMENEC: i. m. 315.)

ban egészen elviselhető körülmények uralkodtak.¹⁰⁵ Mivel már az ország zsidóságának kétharmadát elhurcolták, ennek csak a maradék zsidóság látta hasznát. A táborok relatíve elviselhető viszonyai és az, hogy többeket valóban a tábori munkaszolgálat mentett meg a deportálástól, jó alapul szolgált arra a rendszerváltás utáni holokauszt-relativizáló hamis beállításra, hogy a táborok megmentették az ott fogva tartott zsidókat.¹⁰⁶

A három nagy munkatáborban – Szereden, Nyitraonóvákon és Vihnyén – a Zsidó Tanács szervezésének köszönhetően sikerült tartani a termelés mértékét. 1942 őszén a Zsidó Tanács jelentést készített a Központi Munkahivatalnak és a Belügyminisztériumnak, hangsúlyozva, a termelési sikereket és a zsidó munkaszolgálatosok hasznosságát. 1942 ősze és 1944 augusztusa között a táborok önfenntartóan működtek, a Belügyminisztérium felügyelete alatt. Hasonló próbálkozások voltak az aszociálisokat, a romákat fogva tartó lágerekben is, ám a zsidókat összegyűjtő táborokkal ellentétben ezek mindvégig veszteségesen üzemeltek.¹⁰⁷

A férfiak heti 55 a nők heti 48 órát dolgoztak. A barakkokban egy-egy lakrészben három-négy család élt. A 14 évesnél idősebb serdülők részt vettek a munkában, a kisebb gyerekek a lágerek területén lévő óvodába, iskolába jártak.¹⁰⁸ Mindhárom táborban működött egy-egy nagy gazdasági vállalkozás, amely köré különböző szakmákhoz kötődő kisebb üzemek társultak. Szereden főként asztalosmunkákat végeztek, Nyitraonóvákon ruhagyár működött, Vihnyén kezdetben építkezéseken vettek

¹⁰⁵ Uo. 323.

¹⁰⁶ Nina PAULOVICOVA: *Rescue of Jews in the Slovak State (1939-1945)*. Doctoral Thesis, University of Alberta, 2012. 28–30. <https://era.library.ualberta.ca/public/view/item/uuid:f0761b1ff-6c0f-4a32-8b3a-2b54e3ef0faa> (Letöltve: 2014.10.20.)

¹⁰⁷ Ivan KAMENEC: i. m. 315–316., 319.

¹⁰⁸ Ján HLAVINKA–Eduard NIŽNANSKÝ: i. m. 151–152.; Ivan KAMENEC: i. m. 321.; Karen SPIRA: *Memories of Youth: Slovak Jewish Holocaust Survivors and the Nováky Labor Camp*. Master's Thesis. The Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences Brandeis University, Department of Near Eastern and Judaic Studies. 2011. 52., 56. http://bir.brandeis.edu/bitstream/handle/10192/24363/Karen%20Spira_Full%20Thesis.pdf?sequence=1 (Letöltve 2014.10.20.)

részt a munkaszolgálatosok, később vegyi anyagok előállításával foglalkoztak.¹⁰⁹

Nyitranovákon volt a legnagyobb szlovák tábor, ahol olykor 1500–1600 zsidó is dolgozott. A lágert 1941 novemberében 386 zsidó fogollyal építették fel, rossz állapotban levő volt katonai barakkok helyén. A táborban olyan szörnyű életkörülmények uralkodtak, hogy kénytelenek voltak a beteg, legyengült foglyok egy részét elengedni. Másoknak a Hlinka Gárdából álló őrség egynapos kimenőt biztosított, hogy megmosakodhassanak és tiszta ruhát váltsanak. A tömeges deportálások során a megnövekedett számú őrség különösen kegyetlenül bánt a zsidókkal. Mindennaposak voltak a verések, és több zsidó nőt megerősztak. Két transzporttal megközelítőleg 4000–5000 embert vittek innen keletre 1942. március 30-án és június 11-én. 1944 tavaszán a Belügyminisztérium az öröket csendőrökre cserélte, akik valamivel emberibb módon bántak a foglyokkal.¹¹⁰

A legkisebb és legrégebb tábor a vihnyei volt. Az első foglyok 1940 februárjában érkeztek ide Sosnowiecből, ahol Bécsből, Ostravából és Katowicéből deportált zsidókat gyűjtöttek össze még 1939-ben. 1942 folyamán 207 zsidót továbbvittek innen Lublinba. Közben több mint 300 fogoly dolgozott Vihnyében reggel 6 és 12, majd délután 2 és 8 óra között. A tízévesnél fiatalabb gyerekek napi kilenc órát iskolában töltöttek. Az idősebbek hét órát tanultak naponta, majd két órán át könnyebb fizikai munkát végeztek.¹¹¹

A hadseregbe vezényelt zsidó munkaszolgálatosok (*Šiesty prápor*) szolgálata 1943 májusában véget ért.¹¹² Őket is a munkatáborokban kellett volna elhelyezni, ám erre nem volt kapacitás. Ezért új munkaközpontokat létesítettek pl. Dévényújfalu (Devínska Nová Ves), Láb (Láb), Zohor (Zohor), Szentgyörgy (Svätý Jur) környékén, ahol építkezéseken, csatornázási mun-

¹⁰⁹ Emmanuel FRIEDER: *To Deliver Their Souls: The Struggle of a Young Rabbi During the Holocaust*. Holocaust Publications, New York, 1990. 106.

¹¹⁰ Uo. 183.; Nina PAULOVICOVA–Martin FIAMOVA: i. m. 20–27.

¹¹¹ Uo. 30–34.

¹¹² The Sixth Brigade of the Slovakian Army.

http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/bratislava/sixth_brigade.asp

kálatokban dolgoztatták a foglyokat.¹¹³ A munkatáborokon belül saját zsidó tanácsokat hoztak létre, melynek tagjait a Belügyminisztérium 14. osztálya nevezte ki.

1944. augusztus 29-én kitört a Szlovák Nemzeti Felkelés. Ezután Szered és a többi szlovák tábor munkaszolgálatos jellege megszűnt. A szeredi tábort őrző csendőrök¹¹⁴ kinyitották a kapukat, és a munkaszolgálatosok egy részével együtt távoztak. Ám jöttek a megszálló német csapatok, s velük az országba érkezett a hírhedt „zsidóvadász” Alois Brunner SS-Hauptsturmführer is, aki korábban a görögországi zsidók, valamint a francia zsidók Drancyból való deportálását szervezte; 1944 szeptembere és 1945 márciusa között ő volt a szeredi tábor parancsnoka. Szlovákia megmaradt zsidóit a most már gyűjtőtáborként működő Szeredre vitték.¹¹⁵ Ezekben a hónapokban a zsidók mellett itt tartották fogva az ellenállás tagjait és az összegyűjtött romákat is. Sokakat a náci a helyszínen megöltek, másokat (több mint 11 500 foglyot) továbbvittek a birodalom területén még működő táborokba, elsősorban Auschwitzba és Terezinbe. 1942 tavaszától a háború végéig a 89 000 szlovák zsidóból összesen mintegy 70 300-at hurcoltak el a németek által megszállt lengyel és egyéb területekre.¹¹⁶

A munkaszolgálat jogi háttere a Vajdaságban, a megszállt szerb területeken és a Független Horvát Államban

Jugoszlávia határait a második világháború kezdetén valamennyi szomszédja vitatta. Magyarország az első világháború után elvesztett területeket szeretne volna visszakapni, Olaszországnak Dalmáciára és az Isztriára fáj a foga, Görögország és Bulgária Macedóniára vetett szemet, a náci Németország pedig Szlovéniára. Belső etnikai feszültségek, ma-

¹¹³ Ivan KAMENEC: i. m. 325.

¹¹⁴ Uo. 316.

¹¹⁵ Nina PAULOVICOVA–Martin FIAMOVA: i. m. 19–20.; Sas Sándor: A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945. (Részletek.) *Kaligram*, 1993. január. <http://www.kaligram.eu/Kaligram/Archivum/1993/II.-evf.-1993.-januar/A-szlovakiai-zsidok-ueldoezese-1939-1945> (Letöltve 2014.10.20.)

¹¹⁶ Ján HLAVINKA–Eduard NIŽNANSKÝ: i. m. 156–158.; Raul HILBERG: i. m. 742.

cedón és horvát terroristák is fenyegették az ország stabilitását, ráadásul a kiskorú II. Péter helyett Pál régensherceg uralkodott. Németország 1940 októberétől nyomást gyakorolt az angolbarát Pál hercegre, hogy írja alá a háromhatalmi egyezményt. Belgrád végül 1941. március 25-én csatlakozott a német–olasz–japán szövetséghez, azzal a feltétellel, hogy Jugoszláviára nem hárulnak katonai kötelezettségek. A szerb közvélemény felháborodottan reagált, s az angolbarát katonai vezetők egy része március 27-én, Dušan Simović repülőtábornokkal az élen puccsot hajtott végre. Pál régenszt elmozdították és II. Pétert nagykorúsították. Simović hiába bizonygatta Hitlernek jószándékát, a náci Németország 1941. április 6-án hadüzenet nélkül megtámadta és szövetségeseivel együtt hamarosan megszállta Jugoszláviát. Az invázió több irányból érkezett. Belgrádot már az első napokban súlyos szőnyegbombázás érte. A felkészületlen jugoszláv hadsereg hamarosan összeomlott és az ország április 17-én kapitulált. A király és kormánya emigrált, Londonban és Kairóban rendezkedett be. A megszálló erők azonnal elkezdtek egymás közt szétosztani a területeket.¹¹⁷

A németek által megszállt Szerbia katonai parancsnokság alá került, élén egymást követve több magas rangú tábornokkal, köztük Helmuth Försterrel, Ludwig von Schröderrel, Heinrich Danckelmann-nal, Franz Böhmevel és Paul Baderrel.¹¹⁸ A polgári közigazgatás 1941 májusában Milan Acimović, a Stojadinović-kormány korábbi belügyminisztere hatáskörébe került. Mivel 1941 nyarán megszaporodtak a nacionalista csetnikek és a kommunista partizánok fegyveres támadásai és a szabotázsakciók is, Danckelmann javaslatára a németek úgy döntöttek, olyan embert kell a polgári közigazgatás élére állítani, akiben

¹¹⁷ LASZÁK Ildikó: Polgárháború Jugoszláviában. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=12:polgarhaboru-jugoszlaviaban&catid=2:tarsadalmi-konfliktusok (Letöltve: 2014.02.20.)

¹¹⁸ Milan RISTOVIĆ: Jews in Serbia during World War Two: Between „the final solution to the Jewish question” and „the Righteous among Nations”. In: Milan FOGEL–Milan RISTOVIĆ–Milan KOLJANIN: *Serbia. Righteous among Nations*. JOZ, Belgrad, 2010. 7.

http://www.udi.rs/articles/Risticov_JEWS%20IN%20SERBIA.pdf (Letöltve 2014.10.20.)

a szerbek többsége megbízik, ugyanakkor németbarát is. Milan Nedić tábornok, korábbi vezérkari főnökre esett a választás, aki 1941. augusztus 29-én alakította meg bábkormányát.¹¹⁹

Kezdetben a zsidókat és a cigányokat érintő jogfosztó rendelkezéseket is a megszálló német katonai parancsnokság adta ki. A végrehajtásért a Wilhelm Fuchs SS-Standartenführer és rendőrezredes (*Chef der Einsatzgruppe der Sipo und des SD*) által vezetett *Einsatzgruppe Serbien* volt felelős. Az 1941. április 16-án kiadott rendelet kötelezővé tette a belgrádi zsidók és cigányok összeírását.¹²⁰ Ezt április 19-én meg is kezdték. A fekvő betegek kivül mindenkinek személyesen kellett megjelenie a rendőrségen. A személyes adatokon túl az ekkor készült kartonokra bekerültek a kényszermunkával, letartóztatással, internálással, likvidálással kapcsolatos feljegyzések is.¹²¹ Ekkorra már elrendelték a sárga karszalag és csillag viselését. A bántási zsidóknak egyébként már 1941. április 16-tól sárga karszalagot kellett viselniük.¹²² Az összeíráson megjelent belgrádi zsidókból és cigányokból már másnap munkásosztagokat szerveztek, amelyeknek a feladata az áprilisi bombázások során keletkezett romok eltakarítása és az utak szabaddá tétele

¹¹⁹ Olga MANOJLOVIĆ PINTAR: The Establishment of Fascist Laws and Institutions in Occupied Serbia. In: *Holocaust in Yugoslavia*. Jewish Community Zemun, 2013. 20–21.; Christopher R. BROWNING: *The Origins of the Final Solution: the Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. Yad Vashem, 2004. 335–336.

¹²⁰ Milan RISTOVIĆ: i. m. 9–10.; Christopher R., BROWNING: Konačno rešenje u Srbiji. Judenlager na Sajmištu. In: *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti*, 1/2007. 173.

http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/Hereticus/V_1/10/show_download?stdlang=ser_lat (Letöltve 2014.10.20.) (Korábban: The Final Solution in Serbia The Semlin Judenlager. A Case Study. *Yad Vashem Studles*, XV. Jerusalem, 1983. 55–90.); Milan KOLJANIN: Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944. *Istorija 20. veka*, 2011. Vol. 29, br. 3, str. 147.

<http://www.doisrbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2012/0353-57381204099B.pdf> (Letöltve 2014.10.20.)

¹²¹ Zdenko LEVENTAL: *The Crimes of Fascist Occupants and Their Collaborators Against the Jews of Yugoslavia*. Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia, Belgrad, 1957. 2.

¹²² PEJIN Attila: Vajdasági/délvidéki (zsidó) munkaszolgálatosok. (Kézirat.) 2013. 6.

volt.¹²³ Májusig, amíg nem szabályozták a munkaszolgálatot, senkit nem kíméltek meg ettől. Megesett, hogy hetven év feletti időseket, betegeket és nőket is dolgoztattak. A májusi szabályozás után a 14 és 60 év közötti férfiakat, valamint a 16 és 40 év közötti nőket kötelezték kényszermunkára, akik reggel hattól este öt-hat óráig dolgoztak, napi fél óra ebédszünettel. Sem fizetést, sem ebédet nem kaptak. A romeltakarítást gyakran életveszélyes körülmények között végezték. A régi palota romjainál például 120 fős munkaszolgálatos alakulat dolgozott, sok zsidó közülük már túl volt hatvanadik életévén. A palota negyedik emeletére már nem lehetett lépcsőn feljutni. A nácik kiválasztottak húsz főt, hogy másszanak fel a romra és 15 perc alatt szereljék le az épület tetejéről a megrongálódott vaspántot, különben kivégzik őket. Végül egy kis csoport fiatalnak az életét kockáztatva sikerült felmászni és leszerelni azt. Más nehéz fizikai munkát is végeztek velük: vagonokból, uszályokból ki-be rakodtak, hullákat pakoltak. Volt olyan munkásosztag, amelynek az volt a feladata, hogy az 50–60 kilogrammos zsákokból átöntse a zabot 100–150 kilogrammos német zsákokba, majd ezeket vagonokba rakja. A nehéz zsákokat futólépésben kellett a munkaszolgálatosoknak a hátukon cipelni a vagonokig, majd visszafutni a következő zsáig. Aki megállt, összeesett, azt a nácik ütlegelték, összeverték. Mások uszályokra rakodtak a Száva partján. Amikor a felnőtt zsidókat légerekbe vitték, a munkálatokat 12–15 éves zsidó gyerekekkel folytatták. A megalázás, a kínzás mindennapossá vált, különösen az idősebb, gyengébb munkaképességű zsidók rovására. Nehéz farönköket, bútorokat kellett hordaniuk. A gyakran már oszladozó holttesteket pusztá kézzel kellett cipelniük. A munkaszolgálatosoknak a német hadsereg latrináit is kesztyű nélkül kellett kitisztítaniuk. Akin észrevették a német örök, hogy undorodik a „felsőbbrendű faj” végtermékétől, azt puskatussal ütlegelték, és kényszerítették a munka folytatására.¹²⁴

A kötelező munkaszolgálat mellett minden egyenruhás németnek joga volt az utcán megállítania a zsidókat – nőket, gye-

¹²³ Olga MANOJLOVIĆ PINTAR: i. m. 20–21.; KARSAI László: *Holokausz*. 196.

¹²⁴ Zdenko LEVENTAL: i. m. 3–5.

rekeket, öregeket, betegeket egyaránt –, és munkára kötelezni őket. Ha egy németnek munkásra volt szüksége, elég volt elmennie a zsidók által sűrűn lakott negyedekbe, hogy kiválasszon magának néhány szembejövőt. Nehéz bőröndök cipelésére, takarításra, csizmapucolásra fogták be az így összeszedett zsidókat.¹²⁵

A munkaszolgálat kezdetével egy időben megtiltották a zsidóknak az „árja” lakossággal való érintkezést, színházak, muzik, múzeumok, parkok látogatását. A villamosok oldalára a „*Für Juden Verboten*” (zsidóknak tilos) feliratot festették. Piacra csak 11 óra után mehettek. A nyilvános vízcsapoknál csak akkor állhattak sorba vízért, ha már ott senki nem tartózkodott. A zsidóellenes és cigányellenes cselekmények már javában zajlottak, amikor az erre vonatkozó 8. sz. rendeletet 1941. május 31-én kiadták, tehát csak legalizálták a gyakorlatot.¹²⁶ Meghatározták, ki számít zsidónak, kizárták őket a közszolgálatból és a szabad foglalkozásokból. Zsidó ügyvédek csak zsidókat képviselhettek, a zsidó orvosok csak zsidókat gyógyíthattak ezután. Szabályozták a kényszermunkát is, valamint megfosztották a szerbiai zsidókat állampolgárságuktól, akik ezután már nem hagyhatták el lakhelyüket, kijárási tilalom vonatkozott rájuk stb.¹²⁷ Szűk egy hónap alatt a szerbiai zsidók és cigányok egy olyan „fal nélküli gettóban” találták magukat, ahol folyamatos volt a rendvédelmi szervek ellenőrzése és zaklatása. A zsidó vagyonok kötelező árjásításáról szóló rendeletet 1941. július 22-én adta ki a katonai parancsnokság.¹²⁸ Az elrabolt értékeket a helyben lakó népi németek kapták meg.

¹²⁵ Uo. 5.

¹²⁶ Olga MANOJLOVIĆ PINTAR: i. m. 20–21.; Milan RISTOVIĆ: i. m. 11. – Más területekkel ellentétben Szerbiában a diszkriminatív rendeletek nemcsak a zsidókra, hanem a cigányokra is kötelező érvényűek voltak. Christopher R., BROWNING: *Sajmiste as a European Site of Holocaust Remembrance. Filozofija i Društvo*, 2012/4. XXIII (4). 100.

<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2012/0353-57381204099B.pdf> (Letöltve 2014.10.20.)

¹²⁷ Zdenko LEVENTAL: i. m. 7.; Milan KOLJANIN: Tokovi konačnog rešenja jevrejskog pitanja u Jugoslaviji. In: *Seminar o Holokaustu. Zborik radova*. Novi Sad, 2009. 52.

¹²⁸ KARSAI László: *Holokausz*. 196.

Szerbiában a náci megsemmisítő apparátus rendkívül gyorsan és hatékonyan látott munkához. 1941. június 22-e, a Szovjetunió megtámadása után megszorodtak a partizántámadások a fronton és Szerbiában is. Erre a németek túszok kivégzésével reagáltak: főleg zsidókat, cigányokat és kommunistagyanús személyeket lőtték agyon.¹²⁹ 1941. július 22-én 100 kommunistát és 22 zsidót végeztek ki azzal a váddal, hogy fel akartak robbantani egy német katonai járművet. Egy 1941 szeptemberében kiadott parancs szerint minden megölt német katonáért 100, sebesültért pedig 50 túszt kellett kivégezni.¹³⁰ A keleti fronton megindult tömegmészárlásokkal egy időben, már 1941 nyarán felmerült a kérdés: mi legyen a szerbiai zsidók és cigányok sorsa? Végül Berlin úgy döntött, hogy a férfiakat helyben agyon kell lőni, a nőket és gyerekeket pedig koncentrációs táborba kell zárni. Őket 1941 telén végül, a megmaradt bánági zsidókkal és a szerbiai romák egy részével együtt, két Belgrád melletti táborba, a zimonyi (Zemun) Sajmište-re (*Judenlager Semlin*) és Topovske šupe-re deportálták.¹³¹ Fél évvel később e lágerek foglyai már halottak voltak. A német hadsereg, a Wehrmacht tevékenyen részt vett a tömegmészárlásokban. A biztonsági rendőrség belgrádi parancsnoka, Emanuel Schäfer SS-Oberführer 1942. június 8-án elégedetten jegyezte meg: Belgrád az egyetlen Európai nagyváros, amely zsidómentes.¹³²

Tisztában vagyunk azzal, hogy az előbb leírtak nemcsak a Bánáságra, hanem a Belgrádban kialakított katonai vezetésre és munkaszolgálatra is vonatkoznak, tehát már túlmutatnak

¹²⁹ Milan KOLJANIN: Represija kao sistem. Logori u okupiranoj Srbiji 1941–1945. In: Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu. *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti*, 2007/1. 159. http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/Hereticus/V_1/09/show_download?stdlang=ser_lat (Letöltve 2014.10.20.)

¹³⁰ Zdenko LEVENTAL: i. m. 16–17.; Milan KOLJANIN: Srbija u Nemačkom 'Novom Pokretu' 1941–1942. *Istorija 20. veka*, 2011. Vol. 29, br. 1, str. 76. <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0352-3160/2011/0352-31601101065K.pdf> (Letöltve 2014.10.20.)

¹³¹ Milan KOLJANIN: i. m. 160.

¹³² Uo.; Christopher R. BROWNING: *The Origins of the Final Solution: the Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. Yad Vashem, 2004. 334., 346., 422–423.

a történelmi Magyarország területén. Mivel azonban a bánásági zsidók is a belgrádi táborokba kerültek, úgy véljük, ezen részek részletesebb bemutatását sem hagyhatjuk el. Így arra is választ fogunk kapni, miben tért el a bánásági zsidók sorsa a többiekétől, hiszen végső soron mindannyian a megszálló német parancsnokság alá kerültek.¹³³

Bánáságba a német csapatok 1941. április 9. és 12. között vonultak be. Nagyobb ellenállásba nem ütköztek, mivel a jugoszláv hadsereg már kivonult a területről. A megszálló csapatokkal visszatért kb. 6000 népi német is, akik a jugoszláv hadseregbe való bevonulást elkerülve korábban Romániába és Magyarországra szöktek.¹³⁴

A területen az 1931-es népszámlálási adatok szerint 585 549-en éltek, ebből 120 450 fő volt német anyanyelvű, a lakosság egyötöde magyar volt, a többiek zömmel szerbek, románok, szlovákok, bolgárok stb. Az itt élő 4113 zsidó közül 1874 is német anyanyelvű volt, a többiek zöme magyarnak vallotta magát.¹³⁵

A helyi német kisebbség fiatalabb generációja erősen szimpatizált a nácikkal, és egyértelműnek vette, hogy ő kapja meg a terület feletti közigazgatás jogát. A bánásági zsidók úgy látták, még mindig biztonságosabb számukra, ha átszöknek a magyar fennhatóság alá eső régióba, mint ha helyben maradnak, a német közigazgatás alatt. A menekülőket az sem tartotta vissza, hogy a magyar területeken addigra már több zsidóellenes törvényt bevezettek.

A bánásági zsidók aggodalma hamar beigazolódott. A helyi némettség különös kegyetlenséggel hajtotta végre a zsidóellenes rendeleteket. Noha ugyanazok a rendeletek voltak érvényben a zsidók ellen a Bánáságban is, mint Szerbiában, itt mindent még gyorsabban és még szigorúbban hajtottak végre a helyi németek. Néhány nappal a megszálló csapatok bevonulása után már 174 bánáti zsidót bebörtönöztek, húszat pedig legyilkoltak. Többeket a helyi németek lincseltek meg. Más szerbiai terüle-

¹³³ Zdenko LEVENTAL: i. m. 9–10.

¹³⁴ PEJIN Attila: i. m. 5.

¹³⁵ Uo.; JASA ROMANO: i. m. 14.

tekhez képest itt intenzívebben folytatták a tömeges letartóztatásokat később is. Négy hónappal a megszállás után pedig már nem volt zsidó a régióban.¹³⁶

Már a német hadsereg bevonulásának napján összeszedték a zsidókat és verések közepette arra kényszerítették őket, hogy az utcákat takarítsák. A helyi német lakosok (nők, férfiak, idősök, fiatalok) eközben szidalmazták, köpködték, ütötték a dolgozó zsidókat. Másoknak szekereken farönköket kellett szállítaniuk a svábok utasítására. Koszos szobákat, folyosókat takarítottak, vécéket, ablakokat tisztítottak a kényszermunkára ítélt zsidókkal. Mindezt puszta kézzel, saját ruháikban kellett tenniük. A lovak helyett néhol zsidókat kötözték a szekerek elé, és korbáccsal hajtották őket körbe-körbe a börtönök udvarán és az utcákon.¹³⁷

A németek a bevonulásuk után megkezdték a gyűjtőtáborok felállítását is Petrovgrádban (mai nevén Nagybecskereken, Zrenjanin), Törökbecsén (Újbecse, Novi Bečej) és Pancsován (Pančevo).¹³⁸ Kezdetben bizonyos összeg kifizetése ellenében még hazaengedték a foglyokat a táborokból. Ennek a gyakorlatnak azonban hamar vége lett. Augusztus közepére a népi németek közreműködésével minden bánásági zsidó lágerbe került. A foglyokat hamarosan átszállították Belgrádba.¹³⁹ Becslések szerint 3300 bánáti zsidóról volt szó. A 14 évesnél idősebb férfiakat 1941. augusztus 22-én az újonnan felállított Topovske šupe átmeneti táborba vitték tovább. Az elkövetkező hetekben

¹³⁶ Zdenko LEVENTAL: i. m. 10–12.

¹³⁷ Uo. 10–11.

¹³⁸ PEJIN Attila: i. m. 6–7.; Milan KOLJANIN: Represija kao sistem. 161.

¹³⁹ Bolla Lajos belgrádi főkonzul úgy értesült, hogy a bánáti zsidókat 1941. augusztus 15-én és 16-án szállították át Belgrádba. Jelentésében a következőket írta: „Az átszállítás akként történt, hogy a hatósági közegek a hajnali órákban lakásról lakásra menve felkeltették az összes zsidókat, ... elrendelték, hogy azonnal öltözzenek fel, és elkísérték őket a városházára. Egy kis csomagon kívül, melybe a legszükségesebb fehérneműt tették, semmit nem vihettek magukkal. ... a zsidókat társzekerekre ültették, és az egész menet az álmából felriasztott lakosság sorfala között megindult Belgrád felé. Ily módon elszállították az összes zsidókat, férfiakat, nőket, gyermekeket, aggokat, betegeket.” (Idézi: KARSAI László: *Holokauszt*. 197.) Más források 1941. augusztus 14–15-re teszik a deportálást (Zdenko LEVENTAL: i. m. 13.)

nagy számban deportáltak ide belgrádi zsidó férfiakat is. A tábor összes foglyát 1941. október közepéig kivégezték.¹⁴⁰

A nőket és a gyermekeket belgrádi zsidók házaiban helyezték el, ám december 12-én átvitték őket a Sajmište (*Judenlager Semlin*) táborba. Sajmištet a Száva túlsó partján, Zimonyban (Zemun) alakították ki egy korábbi vásártéren (*sajam*). A foglyokat a vásárcsarnokokban helyezték el. Ez a terület már az usztasa Független Horvát Állam fennhatósága alá tartozott, a németeknek tehát a horvát hatóságoktól kellett engedélyt kérniük a láger felállítására. A horvátok azzal a feltétellel egyeztek bele, hogy a tábor őrei nem lehetnek szerbek, a foglyok ellátásához szükséges forrásokat pedig Szerbia és nem Horvátország területéről biztosítják a németek.¹⁴¹ Szerbia különböző területeiről körülbelül 6400 zsidót és 600 romát zártak ide 1941 decemberében. A táborban lévő csarnokok nem voltak alkalmasak az ideérkező foglyok elszállásolására, részben azért, mert az áprilisi háborúban a bombázások következtében megrongálódtak. Egy 500 fős zsidó munkaszolgálatos kontingenst 1941 októberében pusztán azért hagytak éleben a nácik, hogy valamennyire rendbe tegyék a tábor épületeit, és előkészítsék azt a többi fogoly befogadására. A kényszermunkások megtették, ami tőlük telhetett, néhány ajtót kicseréltek, az ablakok helyét bedesztázták, de a tetőket már nem tudták megjavítani. A nagyobb termekben piccseket helyeztek el.¹⁴²

A táborba zárt foglyokat éhezették, sokan halálra fagytak. A hideg télben nehéz fizikai munkára fogták őket. Többek között a közeli repülőtéren kellett hóeltakarítási munkálatokat végez-

¹⁴⁰ Uo. 17–19.; Nenad ŽARKOVIĆ: Prolazni logor Topovske Šupe. *Nasleđe*, 2009. br. 10, str. 107. <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1450-605X/2009/1450-605X0910103Z.pdf> (Letöltve 2014.10.20.); Christopher R. BROWNING: Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu. 175.; Milan KOLJANIN: Tokovi konačnog rešenja jevrejskog pitanja u Jugoslaviji. 52–53.

¹⁴¹ Uo. 53.; Christopher R. BROWNING: Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu. 175.

¹⁴² Menachem SHELACH: *Sajmište. An Extermination Camp in Serbia*. In: *If Not Now, When...?* International Conference. The Future of the Site of the Old Fairground Staro sajmište in Belgrade, 2012. 88–109. Korábban: *Sajmište. An Extermination Camp in Serbia Holocaust and Genocide Studies*. 1987. 2. k. 2. 94.

niük. Berlinben már 1942 márciusában felmerült a sajmištei foglyok, köztük a nők és gyerekek likvidálása. Végül 1942 áprilisa és május 10-e között, a Wehrmacht közreműködésével, gázteherautókkal gázosítottak el mindenkit, összesen 6320 főt, köztük a még élő bántási zsidókat is. A sajmištei foglyok szisztematikus elgázosítása időben megelőzte a hírhedt treblinkai és sobibori haláltábor működésbe lépését is. Naponta két gázteherautó érkezett a táborba. A sofőrök közben a gyerekeknek cukorkát osztogattak.¹⁴³

A bántási zsidók kitelepítése és meggyilkolása rekordgyorsasággal történt. 1941. augusztus közepére a nácik uralta Európában a Bántás területé lett először „judenrein”, azaz zsidómentes. Az itt élő zsidók 83%-a kevesebb mint másfél év alatt életét veszítette.¹⁴⁴

Az etnikailag vegyes Szerémséget a német hadsereg 1941. április 11. és 13. között szállta meg. Nyugati részét a szlovák bábállamhoz hasonló Független Horvát Államhoz csatolták, keleti része a német megszállók fennhatósága alá került, ám hamarosan ezt a területet is megkapta az usztasa horvát állam.¹⁴⁵ Az 1931-es népszámlálási adatok alapján az összlakosság 74%-át szerbek és horvátok alkották, 15%-át németek, 5%-át magyarok. Kisebbségben éltek itt még zsidók, egyéb szláv nemzetiségek és cigányok.¹⁴⁶

A horvát szélsőségesek a náci invázió idején, 1941. április 10-én deklarálták a Független Horvát Állam megalakulá-

¹⁴³ Christopher R. BROWNING: Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu. 176.; Zdenko LEVENTAL: i. m. 29–34.; Jaša ROMANO: i. m. 71.; Christopher R. BROWNING: The Origins of the Final Solution. 421–423.; Milan KOLJANIN: Tokovi konačnog rešenja jevrejskog pitanja u Jugoslaviji. 53.

¹⁴⁴ Uo. 54.

¹⁴⁵ Dopis Ministarstva Vanjskih Poslova od 6. oktobra 1941. Ministarstvu Unutrašnjih Poslova o preuzimanju istočnog Srema od Nemaca pod vlast NDH sa podacima o obavezama prema srpskom življu. (Slavko VUKČEVIĆ (eds.): *Zločini na Jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*. Zbornik Dokumenta. Tom I. Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. Vojnoistorijski Institut, Beograd, 1993. 779.)

¹⁴⁶ Petar VUKELIĆ: *Okupaciona vlast i sistem nacionalne diskriminacije u Sremu za vreme „Nezavisne Države Hrvatske”*. Zbornik za društvene nauke Matice srpske br. 35 (1963). Novi Sad. 105–138. Idézi PEJIN Attila: i. m. 7.

sát. Edmund Veessenmayer hathatós segítségével Ante Pavelić usztasa kormánya került hatalomra. Az új állam valójában Németország és Olaszország kettős ellenőrzése alatt állt. Nem késlekedtek a zsidóellenes intézkedésekkel. Már egy héttel a függetlenség kikiáltása után, 1941. április 17-én törvényt alkottak *a nemzet és az állam védelméről*, melynek alapján bárkit hazárulással lehetett vádolni és kivégezni.¹⁴⁷ A *horvát nép vagyónáról* szóló törvénnyel, melyet 1941. április 18-án hoztak, megkezdődött a zsidók kifosztása és kulturális-vallási intézményeinek tönkretétele.¹⁴⁸ Az usztasa kormány 1941. április 30-tól újabb antiszemita törvényeket vezetett be: *a faji hovartartozás törvényét*, „*az árja vér és a horvát nép becsületéről*” szóló törvényt, valamint az állampolgárságról szóló törvényt. Ezt 1941. június 4-én „*az árja horvát nép kultúrájának védelméről*” szóló törvény, majd számos további rendelkezés követte. Hatásukra a horvát fennhatóság alá került zsidókat (köztük a szerémségieket is) eltávolították a közéletből és a kulturális életből, kényszermunkára vezényelték őket is, kijárási tilalmat rendeltek el nekik stb.¹⁴⁹ A zsidóság meghatározásnál a nürnbergi faji törvényeket vették alapul. Emellett a belügyminiszternek joga volt arra, hogy bárkit zsidónak minősítsen a „fajpolitikai” bizottság ajánlására.¹⁵⁰

Az usztasa rendőrség már az első napokban írásban értesítette a zsidókat, hogy teljesíteniük kell munkaszolgálatos „kötelezettségeiket”. Elsősorban az értelmiségieket, az anyákat, a 14 évesnél fiatalabb gyerekeket és a 80 évesnél idősebbeket zaklatták ezzel.¹⁵¹

A Független Horvát Állam csak a német kisebbségnek adott egyenjogúságot. A zsidó- és cigányellenes etnikai tisztogatások-

¹⁴⁷ Zakon odredbom za obranu naroda i države. (Slavko VUKČEVIĆ: i. m. 16.)

¹⁴⁸ Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine (Milan KOLJANIN: i. m. 49.)

¹⁴⁹ Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, Zakonska odredba o zaštitni arijevske krvi i časti hrvatskog naroda. (Slavko VUKČEVIĆ: i. m. 25.) Zakonska odredba o državljanstvu (Uo. 22.), Zakonska odredba o zaštitni narodne i arijske kulture hrvatskog naroda (Milan KOLJANIN: i. m. 49.; Zdenko LEVENTAL: i. m. 109–111.)

¹⁵⁰ KARSAI László: *Holokausz*. 192.

¹⁵¹ Zdenko LEVENTAL: i. m. 56–57.

ban a szerémségi horvátok és népi németek is részt vettek.¹⁵² A szerémségi zsidókat a németek bevonulása után azonnal sárga karszalag viselésére kötelezték, és hozzáláttak, hogy kirabolják és szabadságjogaiktól megfoszák őket, mint a többi megszállt területen. A zsidókat itt is nehéz fizikai munkára fogták, többek között ároktisztításra, szénlapátolásra, végétszítításra, hullák eltemetésére stb.

1942 elején a még életben lévő 2000 főnyi szerémségi zsidót a szlavóniaiakkal együtt először a Vinkovciban felállított lágerbe internálták, majd vasúton a jasenovaci és a Stara Gradiška-i táborba szállították. E két tábor embertelenségében a lengyel területeken felállított megsemmisítő táborokkal vetekedett. A legbrutálisabb módokon végezték ki az idekerült szerbeket, zsidókat, cigányokat és horvát ellenállókat.¹⁵³ Mindezek következtében a háború előtti 2800 fős szerémségi zsidóság 89,82%-a (2515 fő) életét veszttette a holokauszt idején.¹⁵⁴

Magyarország – felrúgva a Jugoszláv Királysággal 1940. december 12-én kötött örök barátsági szerződését – szintén részt vett Jugoszlávia lerohanásában és feldarabolásában, hogy visszacsatolhassa a trianoni békeszerződés következtében elvesztett Délvidéket. A támadást azzal indokolta, hogy mivel a horvátok április 10-én kikiáltották függetlenségüket, Jugoszlávia megszűnt, így az örök barátsági szerződés is érvényét veszttette.¹⁵⁵ Magyarország a 3. gyorshadtesttel április 11-én indított támadást, és néhány nap alatt el is érte egykori határait. A katonai részvételért cserébe Németország hozzájárult ahhoz, hogy a magyar hadsereg bevonuljon Bácskába, Baranyába, a Muravidékre, a Muraközbe, valamint a Drávaszögbe, de nem vonulhatott be a Bánságba. A Bánság a háború végéig vitatott régió maradt. Nemcsak Budapest szerette volna magának meg-

¹⁵² Milan RISTOVIC: i. m. 24–25.

¹⁵³ Zdenko LEVENTAL: i. m. 61., 73–74.; Milan KOLJANIN: i. m. 49–50.

¹⁵⁴ Uo. 51.; Petar VUKELIĆ: *Okupaciona vlast i sistem nacionalne diskriminacije u Sremu za vreme „Nezavisne Države Hrvatske”*. 105–138. Idézi PEJIN Attila: i. m. 8.

¹⁵⁵ LASZÁK Ildikó: http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=12:polgarhaboru-jugoszlaviaban&catid=2:tarsadalmi-konfliktusok

szerezni, de a térségben élő román kisebbségek miatt Bukarest is. A Harmadik Birodalom kihasználta a helyzetet, mindkét félnek odaigért a területet, ezzel is manipulálva szövetségeseit.¹⁵⁶

A Magyarországhoz visszacsatolt területeken – ugyanúgy, ahogy a Felvidék visszacsatolt részein, Kárpátalján és Észak-Erdélyben – bevezették a trianoni határokon belül uralkodó rendszert. A munkaszolgálat jogi háttere, az általános körülmények azonosak voltak. A bácskai zsidókat itt is besorozták honi, majd fronton végzendő munkaszolgálatra, s vitték a bori rézbányákba. Ennek megfelelően az ő munkaszolgálatuk körülményeit itt nem részletezzük külön. A keleti fronton harcoló munkaszolgálatosokkal, noha azok nem viselhettek fegyvert, a szovjet hadsereg hasonlóan bánt, mint a honvédekkel. Egyes kutatók és visszaemlékezések szerint a bácskai zsidó munkaszolgálatosoknak mégis valamivel könnyebb volt átszökniük a Vörös Hadseregbe. Ők ugyanis olyan területről érkeztek, amely korábban Jugoszláviához tartozott, az ott harcoló partizánok pedig a háború utolsó éveiben a szovjetek szövetségésének számítottak; ráadásul szerbül is beszéltek, így könnyebben megértették magukat más szláv nyelveken beszélő szovjet katonákkal.¹⁵⁷ A zsidóság mellett a szerb férfilakosság egy részét is, illetve a politikailag megbízhatatlanokat, a kommunistákat (akik közt akadtak magyarok is) szintén munkaszolgálatra kötelezték a térségben.

A bevonulás pillanatában 16 000 zsidó élt a magyar hatóságok uralma alá került délvidéki területeken: Bácskában 13 590 lakott közülük. A 4000 délvidéki munkaszolgálatos zsidóból körülbelül 2000 került ki a keleti frontra, s alig tucatnyian tértek vissza közülük.¹⁵⁸ A bori rézbányában dolgozó 6500 zsidó-

¹⁵⁶ PEJIN Attila: i. m. 1.; ZORAN JANJETOVIĆ: Borders of the German Occupation Zone in Serbia 1941–1944. *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic*, (Serbian Academy of Sciences and Arts) 2012. 62 (2). 94–1155. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-7599/2012/0350-75991202093J.pdf> (Letöltve: 2014.10.20.)

¹⁵⁷ Milenko BELJANSKI: *Somborski Jevreji (1735–1970)*. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja br. 4 (1979)*. Beograd. 1–54.; Dušan JELIĆ: *Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada*. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja br. 5 (1987)*. Beograd. 1–192. Idézi: PEJIN Attila: i. m. 18–20.

¹⁵⁸ Zdenko LEVENTAL: i. m. 163., 166., 178–185.

ból 500–600 Bácskából és Baranyából származott. Az 1944-es deportálások során a hátramaradt zsidóságot, elsősorban a munkaszolgálatot nem végző nőket, gyerekeket és időseket főként Auschwitz-Birkenaubába, kisebb számban pedig az ausztriai Strasshof felé irányították a magyar hatóságok. A magyar honvédség által megszállt délvidéki területeken élő 16 000 zsidóból 14 800-at (92,5%) legyilkoltak.¹⁵⁹

A Kelet- és Közép-Európában bevezetett munkaszolgálati rendszerek összehasonlítása

A holokauszt idején Magyarországon és Romániában is többszázezer embert vittek el hosszabb-rövidebb időre a munkaszolgálatra, Szlovákiában és a Vajdaság németek, horvátok által megszállt területén több ezret. A katonaság melletti fegyvertelen szolgálatra politikai, vallási vagy etnikai/faji alapon megbízhatatlannak tekintett állampolgárokat soroztak be Magyarországon, Romániában, Szlovákiában és a megszállt szerbiai területeken is. Kezdetben a munkaszolgálat rendszere sem Magyarországon, sem Romániában nem irányult kifejezetten valamelyik kisebbségi csoport ellen. A helyzet a háború előrehaladtával és a kisebbségpolitika radikalizálódásával változott meg, a munkaszolgálatosok túlnyomó többsége már a fajvédelmi törvények alapján zsidónak tekintett polgárok közül került ki. A megszállt Szerbia területén a zsidók és a cigányok kényszermunkára kötelezése vezette be az ellenük irányuló rendeleteket. A szétbombázott országban őket kényszerítették a romok eltakarítására;¹⁶⁰ a munkaerejük kihasználása mellett legalább annyira fontosnak tekintették a megalázásukat. A bánásgái népi németek különösen kegyetlen – és az antiszemita rendeleteken is túlmutató – eljárásai részben a szlovákiai Hlinka Gárda akcióihoz hasonlíthatók. Mondhatni, az állami szabályozással vetekedve akartak „megoldást” találni a zsidókérdésre. A Független Horvát Államban, a megszállt szerb te-

¹⁵⁹ Milan KOLJANIN i. m. 54–55.

¹⁶⁰ Olga MANOJLOVIĆ PINTAR: i. m. 20–21.; KARSAI László: *Holokauszt*. 196.

rületekhez hasonlóan, az első lépések közt vezették be a zsidók kényszermunkáját.¹⁶¹

A munkaszolgálat a kollektív megbélyegzés és kifosztás egyik eszköze volt, de nem tekinthető a módszeres népirtás szerves részének. A Transznyisztriába vezényelt zsidókat leszámítva, a romániai munkaszolgálattalosok körében viszonylag alacsony volt a halálozás. Mivel nagy részük nem hagyta el az ország területét, a kegyetlen bánásmód ellenére is jó eséllyel tudott életben maradni. Ezzel szemben Magyarországon 50 000–70 000 főre tehetjük az áldozatok számát. Ebből 25 000–40 000-en a keleti fronton veszítették életüket, még az 1944-es német megszállás előtt.¹⁶² A fronton, illetve a halálmenetekben a munkaszolgálat a fizikai megsemmisítés eszközévé is vált. Másfelől Szlovákiában és Magyarországon is voltak olyan pillanatok, amikor a munkatáborok és a munkaközpontok, illetve a munkaszolgálat relatív biztonságot nyújtott, de ez egyik esetben sem mondható el általános érvénnyel. Szlovákiában például az 1942-es tömeges deportálások során több nagy munkatábor egyszerre funkcionált gyűjtőtáboroként és munkatáboroként. Noha a körülmények egyértelműen rosszabbodtak, a táborokban azoknak, akiknek volt munkája, maradt némi esélye az életben maradásra; másfelől viszont előfordulhatott, hogy a deportálandó kontingenst munkaszolgálattalossalal töltötték fel.¹⁶³ Magyarországon azok a nem budapesti férfiak, akik 1944 nyarán épp munkaszolgálaton voltak, elkerülhették a deportálást. Azok, akiket 1942-ben a keleti frontra vittek, csak igen kis eséllyel élhették túl azt. A bánáti és a szerémségi területeken élő zsidók és cigányok esetében nem igazán merült fel a kérdés, minek van több haszna, ha dolgoztatják az üldözötteket, vagy ha azonnal megszabadulnak tőlük. Ezeken a területeken a kényszermunka a többi területhez képest sokkal rövidebb ideig, csak néhány hónapig tartott.

¹⁶¹ Yeshayahu JELINEK: i. m. 111.; Zdenko LEVENTAL: i. m. 109–111.

¹⁶² CSÓSZ László–GIDÓ Attila: i. m. 20–21.

¹⁶³ Ivan KAMENEC: i. m. 313–327.

Ezt követően szinte kivétel nélkül mindenkit olyan táborokba zártak, ahol legkésőbb 1942 közepére elpusztították őket.¹⁶⁴

A magyar viszonyokkal ellentétben, a romániai állami szervezetekben széles körűen elterjedt korrupció lehetővé tette, hogy ha nagy összegek árán is, de a munkaszolgálatra kötelezettek megválthassák szabadságukat. Magyarországon csak kevesen mertek a hatóságok megvesztegetésével próbálkozni. Szlovákiában viszont a Zsidó Tanács így érte el, hogy az építkezéseken, üzemekben dolgozókat és családtagjaikat ne deportálják – legalábbis ne az elsők között.¹⁶⁵

A zsidók diszkriminálása gyakran megelőzte a tényleges jogalkotást. Romániában az 1940 augusztusában bevezetett Zsidó Statútum és az 1940 decemberében kiadott 3984. sz. törvényrendelet, Magyarországon pedig az 1942. XIV. törvénycikk valójában már csak a fennálló gyakorlatot legalizálta. Hasonlóképpen Szerbiában, ahol a zsidó- és cigányellenes intézkedések már javában zajlottak, amikor az 1941. május 31-én kiadott 8. sz. rendelet törvényesítette azokat. Szlovákiában a Hlinka Gárda tagjai is megelőzték az erre vonatkozó törvényeket és rendeleteket, amikor munkaszolgálatos csoportokat kezdtek szervezni.¹⁶⁶

A jogalkotás tekintetében lényeges különbség volt az országok között. Amíg Magyarországon és Szlovákiában a működő parlamentáris rendszer keretein belül a zsidóellenes törvényeket a képviselők megszavazták, addig Romániában – parlament hiányában – törvényerejű rendeletek születtek.¹⁶⁷ Szerbiában a kezdeti időszakban a megszálló katonai vezetés adta ki a rendeleteket. Milan Nedić, miután kinevezték a bábkormány élére 1941 októberében, sorra vezetett be újabb és újabb diszkriminatív rendeleteket. Többek között olyat is, amely zsidóknak és cigányoknak megtiltotta, hogy a hadseregben szolgáljanak (1941. december 16., 3. cikk) vagy tiszti fokozattal rendelkező

¹⁶⁴ Christopher R. BROWNING: Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu. 188–189.; Zdenko LEVENTAL: i. m. 17–19.; Milan KOLJANIN: i. m. 49–53.

¹⁶⁵ Csósz László–Gidó Attila: i. m. 5.; Ivan KAMENEC: i. m. 315.

¹⁶⁶ Milan RISTOVIC: i. m. 11.; Jan HLAVINKA–Eduard NIŽNANSKÝ: i. m. 141–142.

¹⁶⁷ Csósz László–Gidó Attila: i. m. 33.

zenek (1942. március 3.).¹⁶⁸ Mire azonban ezek az intézkedések megszülettek, a bánsági zsidók nagy része már nem is volt életben.

A munkaszolgálat gyakran Magyarországon és Romániában is célzottan a hatalom számára „problémás” értelmiségiek meg- regulálására irányult. Kezdetben a munkaszolgálatosok mindkét országban hátszói feladatokat láttak el. A Szovjetunió elleni hadba lépést követően azután a magyar munkaszolgálatosok többségét a keleti frontra vezényelték, ellentétben a romániaiakkal és a szlovákiaiakkal, akiknek a zöme továbbra is az ország területén szolgált.

Romániában és Szlovákiában a munkaszolgálat rendszerének elsősorban nemzetgazdasági céljai voltak. Ilyen szerepet töltöttek be például a Szlovákiában létrehozott termelési központok és központi munkatáborok; az állam a képzett munkaerőt igyekezett a határokon belül tartani és kiaknázni.¹⁶⁹ Ezek a táborok a 198/1941 sz. rendelet alapján önfenntartóan működtek. A hatóságok célja nem elsősorban a profitszerzés volt, hanem az országnak fontos hiánycikkek előállítására. Számításuk be is vált: ezekben a központokban valójában csak a szlovák zsidók deportálása idején vált hatékonnyá a termelés. 1943-ra e táborok a szlovák gazdaság kikerülhetetlen részévé váltak. Romániában az ingyen munkaerő kiaknázása csak másodlagos cél volt, megelőzte ezt a gazdasági kifosztás és a pótolhatatlan értelmiségi szaktudás igénybevétele. Hosszú távon persze a gazdaságban és az iparban jelenlévő zsidó konkurencia kiiktatása és e szektorok elrománosítása volt a cél, de a román hatóságok arra is ügyeltek, hogy mindezt oly módon tegyék, hogy ne váljon kárára a gazdaságnak.¹⁷⁰

Magyarországon a hadsereg kötelékébe tartozó munkaszolgálat intézménye katonai célokat szolgált, ám bizonyos időszakokban a racionálisabb, gazdasági érdekek itt is szerepet ját-

¹⁶⁸ Olivera MILOSLAVLJEVIĆ: Holocaust and Present. In: *Holocaust in Yugoslavia*. Jewish Community Zemun, 2013. 9–10.

¹⁶⁹ Livia ROTKIRCHEN: The Slovak Enigma: A Reassessment of the Halt of the Deportations. In: *East Central Europe*. 1983. Vol 10. Parts 1–2. 3–13.

¹⁷⁰ Nina PAULOVICOVA–Martin FIAMOVA: i. m. 15–16.; Csósz László–Gidó Attila: i. m. 33.

szottak. 1944 tavaszán és nyarán a magyar zsidóság tömeges deportálása valójában szemben állt az ingyen munkaerő kihasználásában rejlő érdekekkel. Szlovákiában 1943 májusáig működött, a Védelmi Minisztérium alá tartozó *Šiesty prápor*, amely jogállását és vezetését tekintve leginkább hasonlított a magyarországi rendszerhez. A megszállt szerbiai területeken és a Független Horvát Államban nem merült fel a munkaszolgálat mint katonai kiegészítő szolgálat lehetősége.

1941 és 1944 között Romániában összesen 100 000–150 000 zsidó férfit és nőt hívtak be munkaszolgálatra; jobbára nehéz fizikai munkát végeztek velük.¹⁷¹ 1941 őszen a 18–50 év közötti zsidó férfiak megközelítőleg fele munkaszolgálatos volt. 1944 augusztusára valamivel csökkent a munkaszolgálatot teljesítők száma. Ebben az időszakban a 31 463 főből 19 447 szolgált helyi osztagokban, 12 016 pedig külső területeken.¹⁷² Szerbiában és Horvátországban, különösen az első hetekben, válogatás nélkül hívtak be kényszermunkára nőket, férfiakat, gyerekeket, időseket.¹⁷³

Romániában az 1941. május 15-i törvényerejű rendelettel földrajzi szempontból megkülönböztették a helyi és az országos érdekelttségű munkaszolgálatot. A helyinek nevezett munkaszolgálatot végző személyek sok esetben állami és magánérdekelttségű iparban és mezőgazdaságban dolgoztak, sáncásáson és hóeltakarítási munkálatokban vettek részt. Az országos érdekelttségű munkát végzőket gyakran elvitték a lakóhelyükről, s út-, vasút- és csatornaépítésre, folyómedrek karbantartására, mocsarak lecsapolására és mezőgazdasági munkálatokra osztották be. A zsidó szakemberekkel (cipészek, szabók, festők, ácsok stb.) honvédelmi szempontból fontos munkákat is végeztek a katonai alakulatokon belül, s a hadsereg igénybe vette a zsidó szakértelmiségiek egy részét is. Ezek az orvosok, gyógyszerészek és mérnökök a magyar kiegészítő szolgálatosok-

¹⁷¹ JAACOV GELLER: *Rezistența spirituală a evreilor români în timpul Holocaustului (1940–1944)*. Editura Hasefer, București–Matatias CARP: *Holocaust Româniában. Tények és dokumentumok a romániai zsidók pusztulásáról, 1940–1944*. Primor Kiadó, Budapest, 2004.

¹⁷² CSÓSZ LÁSZLÓ–GIDÓ ATTILA: i. m. 26.

¹⁷³ ZDENKO LEVENTAL: i. m. 3–4., 56–57.

kal ellentétben megtarthatták korábbi katonai rangjukat, napi zsoldban részesültek és – bár megkülönböztető jelzéssel ellátva – egyenruhát is viselhettek.¹⁷⁴ Egyesek továbbra is szakterületükön dolgoztak, másokat fizikai munkára köteleztek. Régióként is különbözött a romániai munkaszolgálatosok sorsa. A Dél-Erdélyben dolgozók lényegesen jobb körülmények között éltek, mint német felügyelet alatt álló transznyisztriai társaik.¹⁷⁵

Magyarországon leginkább az ún. honi munkásszázadok voltak a romániaihoz hasonló helyzetben. Utak, vasutak, hidak, repülőterek, töltések, csatornák építésén dolgoztak, utcákat takarítottak, erdőt irtottak, és mezőgazdasági munkákat végeztek. Magyarországon előfordult, hogy a tehetősebb munkaszolgálatosok a keret megvesztegetésével jobb ellátásban részesültek, és esetenként azt is el tudták érni, hogy hazalátogasanak. Noha az országon belül is voltak súlyos atrocitások, a frontra kivezényelt századokban ilyenek jóval gyakrabban fordultak elő. Leggyakrabban a gyengébben teljesítők, a vallásos zsidók és az értelmiségiek váltak bántalmazások célpontjaivá. A munkaszolgálatosok felszerelését a keretlegények a razziák során rendszeresen elrabolták, máskor lovak helyett a szekereket is munkaszolgálatosokkal húzták. Pusztá szadizmusból elkövetett kivégzések, szökés miatti tizedelések is előfordultak.¹⁷⁶ Romániában egyébként Ioan (Jack) Popescu miniszterelnök-helyettes 1941. július 18-i rendeletében felhatalmazást adott rá, hogy szökés esetén tizedeljék meg a munkaszolgálatosokat.¹⁷⁷ A frontra vezényelt magyarországi zsidók többsége tehát nem a harcok során vesztette életét, hanem a kegyetlen bánásmód, a hiányos felszerelés és a járványok miatt. Az Ukrajnában szol-

¹⁷⁴ Lya BENJAMIN (ed.): *Evreii din România între anii 1940–1944*. Vol. I. Legislația antievreiască. Editura Hasefer, București, 1993. 103–104., 159. Idézi Csósz László–Gidó Attila: i. m. 27.

¹⁷⁵ Uo. 34.

¹⁷⁶ Uo. 31.

¹⁷⁷ Jaacov GELLER: i. m. 87.; Alexandru FLORIAN: *Legi rasiale în regimul Ion Antonescu. Munca obștească obligatorie*. Sfera Politicii, 2012. (20) 75–83.; Ion ȘERBĂNESCU (coord.): *Evreii din România între anii 1940–1944*. Vol. III: 1940–1942. Perioada unei mari retriști. Partea I-a. Editura Hasefer, București, 1997. 396.

gáló századokat útépitési, erődítési, szállítási munkálatok mellett aknaszedésre, akadályok eltávolítására is bevetették. A szadista bánásmód nem volt ritka Szerbiában sem, különösen a bánásági, náci eszmékkel különösen szimpatizáló népi németek egyes csoportjai között. A kegyetlenkedés mellett meg kell említeni, hogy Romániában és Magyarországon is adódnak példák arra, hogy egyes tisztok és keretlegények emberségből vagy a megvesztegetés árán tisztességesen bántak a munkaszolgálatosokkal.¹⁷⁸

Románia belterületén a munkaszolgálatosok átlagban napi 9 órát, míg a külső táborokban szolgáló társaik akár napi 14–18 órát is dolgoztak. A munkaidő és általában a munkaszolgálatosok élet- és munkakörülményei nem a rendeletektől vagy a magasabb szintű vezetéstől függtek, hanem a táborparancsnokoktól és a tisztektől.¹⁷⁹ Magas összegek ellenében a tisztok gyakran kimenőt is adtak. Esetenként más engedményekre is akadt példa: megesett, hogy nagyobb zsidó ünnepeken a helyi munkaszolgálatosok otthon maradhattak, a táborokban szolgálóknak pedig csökkentették a munkaidejét, és esetenként istentiszteletet is tarthattak. Az egyetemi hallgatók még 15 nap szabadságot is kaptak, hogy letehessék vizsgáikat.¹⁸⁰ Szlovákiában az ideiglenes termelési központokban átlagosan napi 10 órát dolgoztatták a zsidókat.¹⁸¹ A szlovákiai táborok, a tömeges deportálás időszakát leszámítva relatíve elviselhető életkörülményeket biztosítottak. A többi ország gyakorlatával ellentétben ezekben a táborokban a családok együtt maradhattak, a munkaképtelennek minősített gyerekek és idősek is együtt éltek a dolgozókkal. Sőt, a gyerekeknek óvodákat, iskolákat szerveztek a táboron belül. Még az is előfordult, hogy újabb gyerekek születtek.¹⁸² A Bánságban és Szerémségben

¹⁷⁸ Zdenko LEVENTAL: i. m. 10–11.

¹⁷⁹ Csósz László–Gidó Attila: i. m. 33.

¹⁸⁰ Jaacov GELLER: i. m. 85.; Ion ȘERBĂNESCU (coord.): *Evreii din România între anii 1940–1944. Vol. IV: 1943–1944. Bilan ul tragediei – Renașterea speran ei*. Editura Hasefer, București, 1998. 158.

¹⁸¹ Nina PAULOVICOVA–Martin FIAMOVA: i. m. 12.

¹⁸² Ivan KAMENEC: i. m. 321.

napi 12-13 órát dolgoztatták a kényszermunkásokat, és csak napi fél óra ebédszünetet kaptak.¹⁸³

A zsidó munkaszolgálatosok ellátása minden régióban igen szegényes volt. Romániában ráadásul a vasúti munkálatokon dolgozókat kivéve a munkaszolgálatosok sem ruházatot, sem ételmezt nem kaptak. Ezek beszerzése kezdetben a bukaresti Hitközségi Föderációra, majd a Zsidó Központra, hitközségekre és a családtagokra hárult. A zsidó munkaszolgálatosok már 1942 őszén többnyire rongyokban, gyakran cipő nélkül voltak kénytelenek dolgozni. A „zsidókérdés főbiztosa” címet viselő Radu Lecca ezért a Zsidó Központra hárította a felelősséget. Élelemről a helyi osztagokban dolgozóknak maguknak kellett gondoskodniuk. A külső táborokban kaptak ugyan ételmezt, de ez nem fedezte napi energiaszükségletüket, így állandóan éheztek és szomjaztak. A szálláshelyek leromlott állapota tovább nehezítette sorsukat.¹⁸⁴ A fronton szolgáló, étellemmel és ruhával a közkatonáknál is sokkal gyengébben ellátott munkaszolgálatosok számára Magyarországon is szerveztek ruhagyűjtést. A *Magyar Zsidók Lapja* 1942. szeptember 17-i számában közölte a Belügyminisztérium 98 640. 1942-V. számú rendeletét, amely engedélyezte az országos izraelita irodáknak, hogy téli holmikat gyűjthessenek a munkaszolgálatosoknak, saját hitsorsosaik körében.¹⁸⁵ Az összegyűjtött holmi azonban gyakran nem ért el a rászorulókhöz. A bánsági és a szerémségi zsidóknak is saját ruháikban kellett dolgozniuk, puszta kézzel voltak kénytelenek az oszladozó hullákat cipelni vagy végét tisztítani; ételmezt ők sem kaptak.¹⁸⁶

¹⁸³ Olga MANOJLOVIĆ PINTAR: i. m. 20–21.; KARSAI László: *Holokauszt*. 196.

¹⁸⁴ JAACOV GELLER: i. m. 84–85. Idézi: Csósz László–Gidó Attila: i. m. 28.

¹⁸⁵ Közli: KARSAI Elek: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön.” II. k. 101. dokumentum.

¹⁸⁶ Zdenko LEVENTAL: i. m. 3–4., 10–11.

Felszabadulás, jóvátétel, megtorlás

A holokausztot túlélő magyar zsidók lépésről lépésre szabadultak fel, elsőként az Észak-Erdélyben állomásozó munkaszolgálatos alakulatok és a hamis papírokkal vidéken bujkáló kevesek. A pesti gettók lakói csak három hónapi nyilas terror után, 1945. január 17–18-án váltak szabaddá, a budai oldalon rekedtek pedig egészen február 13-ig életveszélyben voltak. Azok a zsidó munkaszolgálatosok és kényszermunkára vezényelték, akiket a háború utolsó hónapjaiban az ország nyugati határához vagy ausztriai munkatáborokba tereltek, csak 1945. áprilisában-májusában érhatték meg a felszabadulást. Az 1941–1944-es magyarországi határokon belül 825 007 személyre vonatkoztak a zsidótörvények. A Zsidó Világkongresszus magyarországi képviselőjének statisztikája alapján 1945. december 31-ig 116 500 fő tért vissza a deportálásból, és 20 000-en munkaszolgálatosként szabadultak fel.¹⁸⁷ (Ebből Budapesten volt 5000, a trianoni Magyarország vidékein 6000 és 9000 a visszacsatolt területeken.) Budapesten további 119 000 honfitársunk élte túl a holokausztot a gettóban, csillagos házakban és bujkálva.

A háborús bűnösök felelősségre vonása már a háború befejezése előtt megkezdődött Magyarországon. Megalakult a népbíróság, és 1945. január 31-én megkezdődött a 401-es különleges munkásszázadnál szolgáló Rotyits Péter tartalékos főtörzsőrmester és Szívós Sándor tartalékos szakaszvezető elleni per. Az első ítéletet még az akkor hatályos büntetőtörvénykönyv¹⁸⁸ szerint hozták meg. Az elítélteket február 4-én nyilvánosan felakasztották a mai Oktogonon.¹⁸⁹

Magyarország 1945. január 20-án a Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény 14. pontja alapján kötelezte magát, hogy felelősségre vonja a háborús bűncselekményekkel vádolt

¹⁸⁷ Randolf L. BRAHAM: *A népirtás politikája*. I. m. 1245–1248.

¹⁸⁸ 1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5799>

¹⁸⁹ BARNA Ildikó–PETŐ Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Gondolat Kiadó, 2012. 16.

személyeket. A jogi alapot az Ideiglenes Nemzeti Kormány népbíráskodásról szóló 81/1945 ME rendelete adta.¹⁹⁰ A rendelet 3. §-a alapján a kiszabható büntetések a következők voltak: halál, fegyház, börtön, fogház, internálás, vagyoneklobzásig terjedhető pénzbüntetés, állásvesztés vagy foglalkozástól való eltiltás, valamint a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztése. Végül az 1945 szeptemberében elfogadott 1945. VII. tc. törvényerőre emelte a népbíráskodással kapcsolatos korábbi rendeleteket és módosításait.¹⁹¹

A háború után mintegy 300 000 embert, a lakosság 3 százalékát érintette a felelősségre vonás valamilyen formája. 180 000–200 000 népi németet kitelepítettek,¹⁹² az igazoltatások során pedig kb. 62 000 hivatalnokot bocsátottak el állásából. Budapest és az ország teljes felszabadítása közötti időszakban 1547 nyilast, 196 volksbundistát és 126 egyéb gyanúsítottat internáltak. A Budapesti Rendőr-főkapitányság összefoglalója alapján 1946. február 13-ig az őrizetbe vett gyanúsítottak közel 50%-át internálták.¹⁹³ Magyarországon 59 429 személy került a népbíróóságok elé az 1945. évi VII. tc. alapján. 26 997 gyanúsítottat elítéltek, 14 727 embert felmentettek. A többi esetben megszüntették az eljárást, vagy más bíróságnak adták át az ügyet. Halálra ítélték 476 főt és 189 esetben ezt az ítéletet

¹⁹⁰ BARNA Ildikó–PETÓ Andrea: i. m. 16-17

¹⁹¹ 1945. évi VII. törvénycikk a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről
<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8214>;

SÍPOS Péter: *Imrédy a vádlottak padján*. Budapest Főváros Levéltára, Osiris, 1999. 63. KARSAI László: *The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46*. In: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton University Press, Princeton New Jersey, 2000. 236.

¹⁹² A pontos számokat sohasem hozták nyilvánosságra. Lásd ZINNER Tibor: *Háborús bűnösök, népbíróóságok. História*, 1982/2.

<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/82-02/ch09.html> (Letöltve: 2015.03.01); ZINNER Tibor: *Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949. Történelmi Szemle*, 1985/1. 128–129.

¹⁹³ Uo. 123.

végre is hajtották.¹⁹⁴ Az újonnan bevezetett 1946. évi VII. tc.¹⁹⁵ alapján további 10 878 vádlott került a népbíróságok ún. ötös tanácsa elé. Ezek ügyében 5861 elmarasztaló, 2304 felmentő és 2713 egyéb módon befejezett ítélet született. Összesen tehát 69 831 személy került bíróság elé, minden negyedik ember, aki tagja volt valamelyik szélsőséges csoportosulásnak. Az elmarasztaló ítéletek zöme nem volt súlyos, minden második elítélt egy éven belül szabadulhatott. Az esetek 81,6%-ban a bíróság öt évnél rövidebb szabadságvesztést rótt ki.¹⁹⁶ A budapesti népbírósági perek kutatása során Barna Ildikó és Pető Andrea megerősítette, hogy az ügyek közel fele felmentéssel zárult, ami igen magas arány. Eszerint a vádlottak 43%-át elítélték, 43%-át felmentették, 6%-nál részben elmarasztaló, részben felmentő ítélet született.¹⁹⁷ A népbírósági perek a politikai igazságszolgáltatás részei voltak, mégsem mondhatjuk róluk, hogy kirakatperek, vagy olyan véreskezűek lettek volna, mint ahogy az a köztudatban ma is él.¹⁹⁸

Noha egyre gyarapszik a magyarországi népbíráskodás szakirodalma, feltárása ma sem teljes körű. Az eddigi kutatások az intézményi hálózattal vagy egyedi esetekkel foglalkoztak, s főleg a Budapesti Népbíróság tevékenységével.¹⁹⁹ Karsai László, a Budapesti Népbíróság pereit kutatva, sajnos épp azokkal a dokumentumokkal nem foglalkozott, amelyek e tanulmányhoz a legfontosabbak lennének: a munkaszolgálatos táborok tisztviselői és őrei elleni eljárásokkal.²⁰⁰ Pedig működésük első szakaszában a népbíróságok főleg a munkaszolgálatosokat ör-

¹⁹⁴ Uo. 135.; ZINNER Tibor: Háborús bűnösök, népbíróságok.

<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/82-02/ch09.html>

¹⁹⁵ 1946. évi VII. törvénycikk a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8225>

¹⁹⁶ ZINNER Tibor: Háborús bűnösök, népbíróságok.

<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/82-02/ch09.html>; ZINNER Tibor: Háborús bűnösök pereit. 137.

¹⁹⁷ BARNA Ildikó–PETŐ Andrea: i. m. 94–95.

¹⁹⁸ Uo. 9., 20–24., 56.; ZINNER Tibor: Háborús bűnösök, népbíróságok. I. m.

¹⁹⁹ BARNA Ildikó–PETŐ Andrea: i. m. 118.

²⁰⁰ KARSAI László: The Hungarian Holocaust as Reflected in People's Courts Trials in Budapest. *Yad Vashem Studies*, 2004/32. 59–96. Munkáját röviden bemutatja: BARNA Ildikó–PETŐ Andrea: i. m. 118–119.

zők és kísérők tevékenységével, Budapesten pedig a nyilasok büntetteivel foglalkoztak.²⁰¹

A háború utáni igazságszolgáltatást a közéletben ma is ellentmondásosan ítélik meg. A szaktörténészek kutatásai nem tudták igazán befolyásolni a nyilvános történetet (*public history*). Nemcsak azért, mert a népbírói perek értelmezése átpolitizált, hanem mert egy olyan eseményről van szó, amelyről a lakosság 10%-ának valamilyen személyes élménye van: ezek az emberek vagy személyesen tanúk, vagy vádlottak voltak, vagy a családjukból érintett valakit az ügy.²⁰² A perek során gyakran nem tárták fel kellőképpen a zsidók üldöztetését sem. Már az első népbírói rendelet megalkotói is az igazi „nemzetvesztőnek” Szálasi Ferencet és nyilas kormányát tartották, elhanyagolva azt a tényt, hogy a tömeges deportálások már korábban zajlottak. A legtöbb túlélő, aki a perekben tanúskodhatott, vagy budapesti volt, és emlékeiben még élénken éltek a nyilas uralom borzalmai, vagy pedig munkaszolgálatosként élte túl a háborút.²⁰³ Az ő tanúvallomásaik tovább tolták a figyelmet a nyilasok büntetteire, ezzel is torzítva az egész korszak megítélését. Barna és Pető 500 népbírói akta kvantitatív vizsgálata során megállapította, hogy a zsidó sértettekkel kapcsolatos ügyek vádlottainak közel fele tagja volt valamilyen nyilas pártnak vagy szervezetnek.²⁰⁴ A magyar zsidók deportálásában 1944 tavaszán és nyarán a csendőrség aktívan részt vett, a csendőröket elmarasztaló ítéletek mégis csak az összes ítéletnek mindössze 9%-át teszi ki. Kevesebb mint tíz csendőrt végeztek ki bűneikért 1951. február 24-ig.²⁰⁵ A zsidótörvények hatályon kívül helyezése során született 1946. évi XXV. tc.-ben megfogalmazott állítások a „magyar nép reakciós rendszerrel szembeni egyetemes ellenállásáról” sem segítették a történelmi

²⁰¹ RANDOLP L. BRAHAM: *A népirtás politikája*. 1269.; KARSAI László: *The People's Courts*. I. m. 246.

²⁰² BARNA Ildikó–PETŐ Andrea: i. m. 9–10.

²⁰³ KARSAI László – MOLNÁR Judit: *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbírói előtt*. 1956-os KHT, 2004.

²⁰⁴ BARNA Ildikó–PETŐ Andrea: i. m. 122.

²⁰⁵ MOLNÁR Judit: *Csendőrök a népbírói előtt*. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, 2005. 664.

felelősséggel való szembenézést.²⁰⁶ A korszak feldolgozását az is nehezíti, hogy a túlélő zsidóság anyagi kárpótlása is lényegében elmaradt.²⁰⁷

Ugyanakkor fontos, hogy sem az anyagi javak elrablásával, sem a személyek sorsával kapcsolatos ügyekről szólva ne feledkezzünk meg azokról a pszichés tényezőkről, amelyek a perekre is és a későbbi megítélésre, emlékezésre is jelentős hatást gyakoroltak. Magyarországon a lakosság 5%-át érték atrocitások és a legtöbb embernek nyilván voltak személyes ismerősei az üldözöttek között; tekintettel a felkorbácsolt antiszemitizmusra, az első pillanatban ezt sokan „jogos büntetésnek” tekinthették. Utóbb, minthogy az üldözöttek sorsa miatt érzett - részben tudattalan - büntudat feldolgozását a korszak nem tette lehetővé, sokan – mint az a német szakirodalomból jól ismert²⁰⁸ – azzal tették könnyebbé a maguk számára e teher viselését, hogy az áldozatokat okolták a saját üldöztetésükért. Ezt a fajta – természetesen jelentős mértékben tudattalan – reakciót válthatta ki az is, ha valakinek birtokába kerültek tárgyak, esetleg nagyobb értékek az elhurcolt zsidók javaiból. Minthogy a deportálás során ebek harmincadára került háztartások aránya is nyilván 5% körül a szabad prédává vált tárgyak is nyilván jelentős számú háztartást gyarapítottak.²⁰⁹

²⁰⁶ „a Nemzetgyűlés egyszersmind a magyar nép elismerését és háláját nyilvánítja mindazoknak, akik a külső és belső megfélemlítéssel bátran dacolva, önzetlenül és áldozatkészen álltak üldözött embertársaik mellé... Ezzel kifejezésre jutott a magyar nép egyetemének ellenállása, amely a reakciós rendszerrel szemben is mindaddig megakadályozta a faji üldözés nemzeti szocialista brutalitásainak maradéktalan érvényesülését, amíg a német megszállás és hatalmi erőszak teljessé válása be nem következett.” (1946. évi XXV. törvény-cikk a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8243>)

²⁰⁷ PERESZTEGI Ágnes: Jóvátétel és kárpótlás Magyarországon, 1945–2003. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, 2005. 676–683.

²⁰⁸ Gabriele ROSENTHAL: *Der Holocaust im Leben von drei Generationen: Familien von Überlebenden der Shoah und von Nazi-Tätern* Broschiert. Edition Psychosozial, 1997.

²⁰⁹ KUNT Gergely-VAJDA Júlia: „I am still mad at her, you see, no matter she is dead, the bitch” – or Shoah as a bystander reminisces about it. In: *A Zsidók és nem-zsidók együttélése Közép-Kelet-Európában*. 2014. május, Prága. Workshop és konferenciakötet (In print in the book published from the papers

A környező országokban is felemás módon alakult a háború utáni felelősségre vonás. Romániában és Jugoszláviában néhány magyar állampolgárt is bíróság elé állítottak, főleg azokért a bűnökért, amelyeket 1940–1941-ben Magyarországhoz visszacsatolt területeken követtek el.²¹⁰

Az erdélyi áldozatok számát a mai napig nem lehetett pontosan megállapítani, de néhány adatra azért támaszkodhatunk. Tudjuk, hogy 1942 és 1944 között 15 000 észak-erdélyi zsidó vezényeltek munkaszolgálatra a magyar hatóságok. A Zsidó Világkongresszus adatai szerint Észak-Erdélyben a férfiak mintegy 82%-át, Dél-Erdélyben pedig 67%-át hívták be munkaszolgálatra.²¹¹ A kassai vasúti parancsnok által rögzített adatokból azt is tudjuk, hogy Észak-Erdélyből 134 000 főt szállítottak Auschwitz-Birkenaubá 1944 nyarán. A Dél-Erdélyi zsidó egy részét pedig a román hatóságok vitték Transznisztríába, ahol csak kevesen maradtak életben. Becslések szerint összesen 85 000–90 000 (közülük 35–40 ezer észak-erdélyi) zsidó élhette túl a holokausztot. Az áldozatok száma 120 000 körüli. Az észak-erdélyi zsidóság háromnegyede, az össz-erdélyi zsidóság kétharmada megsemmisült.²¹²

Viszonylag kevés az adatunk a romániai felelősségrevonásról. A romániai népbíróságok az 1945. április 21-i 312. sz. törvényerejű rendelet alapján alakultak meg. A vádlottak közé kerültek a zsidóellenes intézkedések felelősei és mindazok, akiket az új rendszer háborús bűnösnek tartott: uszító újságírók, politikusok, zsidó vagyont eltulajdonítók stb.²¹³

Ó-Romániában és Dél-Erdélyben 1945–1946 során a népbíróságok 187 elmarasztaló végzést hoztak, köztük 29 esetben halálos ítéletet. A háborús főbűnösökre vonatkozó bírói döntéseket azonban I. Mihály király életfogytiglani börtönbüntetésre

of the workshop and conference *Jews and Gentiles living together in East-Central Europe, May-June 2014.*)

²¹⁰ Randolp L. BRAHAM: *A népiirtás politikája*. 1273.

²¹¹ Csósz László–Gidó Attila: i. m. 55.

²¹² TIBORI SZABÓ Zoltán: Az erdélyi zsidóság sorsa a II. világháború után, 1945–1948. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, 2005. 354–357.

²¹³ Uo. 370.

változtatta. Észak-Erdélyben 481 ítélet született, ebből 100 halálos és 163 életfogytiglani fogság. Az elítéltek között 370 magyar, 83 német, 26 román, és két zsidó volt.²¹⁴ Az észak-erdélyi ügyeket az 1945. július elejétől működő kolozsvári népbíróság tárgyalta. Az első kolozsvári perben, amely 1946 márciusában kezdődött, 63 személyt azzal vádoltak, hogy 1940 szeptemberében, miután a magyar csapatok bevonultak bünt követtek el románok és néhány zsidó ellen. A második tömegper tárgya az észak-erdélyi zsidók üldözése és elpusztítása volt, s a vádiratból és a tanúvallomásokból napvilágra kerültek a gettósítással és deportálással járó borzalmak. A 195 vádlott között voltak a megyék és egykori gettóközpontnak kijelölt városok kormányzati tisztségviselői, katona-, rendőr-, és csendőrtisztek. A bíróság 1946. május 22-én szigorú döntést hozott: 29 személyt halálra, még többet életfogytiglani börtönbüntetésre ítél. A fővádlottakat viszont csak távollétükben ítélték el, mivel azok a magyar közigazgatással és hadsereggel együtt elhagyták Erdélyt.²¹⁵ Az úgynevezett gettó-perben 30 személyt halálra, 52 személyt életfogytiglani kényszermunkára, 18-at életfogytiglani börtönre, 15-öt 25 évi kényszermunkára, háromat 20 évi kényszermunkára, 13-at 12 évi börtönre, másokat ennél rövidebb idejű szabadságvesztésre ítélték.²¹⁶ Végül senkit sem végeztek ki, és az 1950-es évek elején, akármilyen szigorú büntetésük is volt, az „új szovjet típusú népi demokrácia rehabilitálta” őket. Több ügyet ugyanakkor 1947 augusztusától a háborús bűnösök megbüntetéséről szóló jogszabály alapján felülvizsgáltak. Kolozsváron 47 személy került bíróság elé.²¹⁷

A túlélők sorstársaikkal szemben is megfogalmaztak vádak, elsősorban a haláltáborokban tevékenykedő zsidó orvosok és kápok ellen. Ugyanakkor a helyi zsidó vezetőket is megvádolták azzal, hogy elárulták híveiket, mert a gettósítás és a deportálás idején engedelmességre biztattak. Néhány esetből bírósá-

²¹⁴ Uo. 370–371.; KARSAI László–MOLNÁR Judit: i. m. 19.

²¹⁵ RANDOLP L. BRAHAM: *A népiirtás politikája*. I. m. 1273–1274.; TIBORI SZABÓ Zoltán: i. m. 370–371.

²¹⁶ Uo. 371.

²¹⁷ RANDOLP L. BRAHAM: *A népiirtás politikája*. 1274.; TIBORI SZABÓ Zoltán: i. m. 371.

gi ügy lett, s voltak, akiket a Demokrata Zsidó Népközösségen belül ún. becsületbíróóságok elé állítottak.²¹⁸

Sem Magyarországnak, sem Romániának nem sikerült teljesen szembenéznie bűneivel. Közvetlenül a háború után például a zsidók és a románok a magyar kormány, illetve általában a magyarok áldozataiként szerepeltek a román sajtóban. A második világháborús események tovább fokozták a magyar és román közösségek közti feszültséget, de hozzájárultak ahhoz is, hogy Erdélyben átértékelődjön a zsidóknak a magyarokhoz fűződő nyelvi, kulturális kapcsolatait. Sokan, főleg a dél-erdélyi zsidók, megőrizték és megerősítették ugyan kapcsolataikat a magyarokkal, mások viszont – főleg Észak-Erdélyben – elhatárolódtak egykori magyarságuktól, és inkább románul kezdtek beszélni, románosították a nevüket, írásban román helységneveket használtak. A hetvenes évektől kezdve az emigráns történészek, köztük Stephen Fischer-Galați egyenesen azt állították, hogy Románia megmentette a területén élő zsidókat, és az országban minden második világháborús bűntettet a magyar kormány utasítására vittek véghez.²¹⁹

Az emigráns történészek Szlovákia esetében sem tétlenkedtek. Milan S. Durica cseh- és magyarelles művében nem tulajdonított jelentőséget a szlovák kormány második világháborús felelősségének. Bagatellizálta a szlovák nemzeti felkelést is és az országban működő munkatáborokat úgy mutatta be, mintha azok a szlovák zsidóság megmentésének eszközei lettek volna. František Vnuk szerint is több ezer szlovák zsidót mentettek meg a munkatáborok a deportálástól.²²⁰ Láthattuk azonban, hogy noha a szlovák táborok időnként azt az illúziót keltették, mintha a munkára alkalmasakat nem deportálnák, valójában a szlovákiai zsidóknak csak egyharmada élte túl a háborút. 1942 tavaszától a háború végéig a 89 000 szlovák zsidóból összesen 70 300-at hurcoltak el a németek által meg-

²¹⁸ Uo. 372.

²¹⁹ Holly CASE: A holokauszt és az erdélyi kérdés a II. világháború után. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, 2005. 342–347.

²²⁰ Nina PAULOVICOVA–Martin FIAMOVA: i. m. 1–4.

szállt területekre.²²¹ Sok munkaszolgálatos azért került fel a vonatra, mert nem volt meg a deportálandó személyek tervezett létszáma. Mások időt nyertek ugyan a munkatáborokban dolgozva, de a szlovák nemzeti felkelés leverését követően a nácik ugyanúgy a halálba küldték őket, mint azt korábban a munkaképtelen társaikkal tették a szlovák bábállam tisztségviselői.²²²

A háború befejeztével Csehszlovákia, a Kárpátalját leszámítva, visszakapta az 1938-as müncheni egyezmény előtti határait. A kommunista párt 1948 februárjában bekövetkezett hatalomátvételéig a megújult ország parlamentáris demokráciaként működött. A kormány kétségbeesetten próbálta egyszerre kielégíteni a csehek egységes államról kialakított elképzeléseit és a szlovákok nemzeti törekvéseit. A volt szlovák államfő, Josef Tiso elleni, hosszasan elhúzódó népbírószági per is hozzájárult ahhoz, hogy tovább mélyültek a két nép közti nézeteltérések, folyamatosan napirenden tartva a „szlovák kérdést”.²²³ A nemzeti bizottságok 1947 májusáig 132 549 ügyet továbbítottak a népbírószágoknak, ám ezekből mindössze 38 316 esetben (31%) indult eljárás, 40 534 esetben pedig maga a vád ejtette az ügyet, elegendő bizonyíték hiányában. További 31 793 ügyet vagy a vádlott halála miatt zártak le, vagy azért, mert a gyanúsított ismeretlen helyen tartózkodott. Többségében német származású 14 879 személy ellen csak azért ejtették a vádat, hogy inkább felgyorsítsák tömeges kitelepítésüket; 4592 ilyen ügyet a rendes bíróságoknak továbbítottak. Időszúke miatt pedig 2435 eset sohasem került a népbírószágok elé. Az első időszakban a perek 97%-a ítélettel zárult, ahol minden nyolcadik vádlott halálbüntetést kapott. 1947 májusáig mintegy 700 esetben hajtották

²²¹ Jan T. GROSS: Themes for a Social History of War Experience and Collaboration. In: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton University Press, Princeton–New Jersey, 2000. 18.; Sas Sándor: i. m.

²²² Jan HLAVINKA–Eduard NIŽŇANSKÝ: i. m. 156–158.

²²³ Bradley ABRAMS: The Politics of Retribution: The Trial of Josef Tiso in the Czechoslovak Environment. In: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton University Press, Princeton New Jersey, 2000. 252–253.

végre a halálos ítéletet, és több mint 20 000 bűnöst, átlagosan háromtól hét évig terjedő szabadságvesztésre ítélték.²²⁴

Jon Elster szerint az átmeneti időszakokban a politikai igazságszolgáltatás során olyan különböző büntetési formák léteztek, mint a kirekesztés, a saját hatáskörben elkövetett gyilkosság, a szakmai szervezetek átvilágítása, szankciók bevezetése a korábban együttműködő állami hivatalnokokkal szemben, a bűnösök nyilvános megszégyenítése és a perek.²²⁵ Amíg Magyarországon a szakmai szervezetek átvilágítása, a hivatalnokok igazoltatása, valamint a perek jellemezték ezt az időszakot, addig Csehszlovákiában és Jugoszláviában a megtorlás más formáival is találkozhattunk. Ezekben az országokban a német és a magyar kisebbséget kollektíve felelőssé tették a történekekért, és ez etnikai tisztogatáshoz vezetett. Csehszlovákiából tömegesen telepítették ki a német és magyar ajkú lakosságot, akik pedig az országban maradtak másodrendű állampolgárokká váltak.²²⁶ Jugoszláviában a háború utolsó hónapjaiban a megtorlás gyakran perek nélküli tömeggyilkosságokhoz vezetett, melyekért a belügyi feladatokat ellátó OZNA (*Odeljenje za zaštitu naroda* – Népvédelmi Osztály) volt a felelős. Az OZNA-t Josip Broz Tito főparancsnok 1944. május 13-án kiadott parancsára hozták létre. Feladata a külső és belső ellenség felderítése és elhárítása volt. A szervezeten belül kifejezetten a „nép ellenségeinek” likvidálására felállított OZNA-hadtest 1944 augusztusától működött hét hadosztállyal és több

²²⁴ Benjamin FROMMER: *National Cleansing: Retribution Against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge University Press, 2005. 96–101., 139–140.

²²⁵ Jon ELSTER: Retribution. In: Jon ELSTER (eds.): *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*. Cambridge University Press, 2006. 32–56. Idézi: BARNA Ildikó–PETŐ Andrea: i. m. 10–11.

²²⁶ DEÁK István: Introduction. In: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton University Press, Princeton New Jersey, 2000. 10.; DEÁK István: Történészek és a II. világháború utáni megtorlás Európában. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, 2005. 673.; A. SAJTI Enikő: A magyarok elleni partizán megtorlás a Délvidéken: a történetírás eredményei és kérdőjelei. In: *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*. Dél-Alföldi Évszázadok 28., Szeged-Zenta, 2010. 9.

brigáddal Jugoszlávia-szerte.²²⁷ Háborús bűntettnek számított a megszállókkal való bármiféle együttműködés, kollaboráció, a háború idején létrehozott állami-politikai intézményekben való tevékenység stb. Háborús bűnösnek kezelték a Független Horvát Állam funkcionáriusait, a londoni emigráns kormány minden tagját, a katolikus klérust, a horvát katonaságot, a német megszállókkal együttműködő szerb politikusokat és a hadsereg, valamint a királypárti fegyveres ellenállás tagjait is. A Háborús Bűnöket Kivizsgáló Állami Bizottság (*Državna komisija ratnih zločinaca i pomogača*) szerveihez 938 828 – jórészt lakossági – feljelentés érkezett. A bizottság ezek alapján 66 420 főt nyilvánított háborús bűnösnek, köztük 899 magyart. A listán szerepelt például Horthy Miklós volt magyar kormányzó neve is, de nem mindenki, így ellene sem folyt végül eljárás.²²⁸

Csak becslések állnak rendelkezésünkre a Jugoszláviában kivégzett magyarok számáról, részben azért, mert a belügyi iratok ma sem kutathatóak teljes mértékben, részben pedig azért, mert az OZNA jelentései is gyakran hiányosak voltak. Vajdasági kutatók ezért fordultak a még élő szemtanúkhöz, és a magánkézben lévő iratok, valamint a kollektív emlékezet alapján próbálták rekonstruálni az eseményeket.²²⁹ Valószínűleg körülbelül 10 000–20 000 magyart öltek meg az időszakban. A megtorlások során Bleiburnán és a maribori út mentén a győztes partizánok 35 000 horvát nemzetiségű katonát is lemészároltak, Kocsevszki Rognál pedig 12 000–15 000 szlovént öltek meg.²³⁰

A magyar hatóságok a fegyverszüneti egyezmény 14. cikkelye és a 4770/1945 ME rendelet alapján Jugoszláviának több olyan katonatisztet is kiadtak, akik részt vettek az 1942-ben Újvidéken és környékén lezajlott szerbek és zsidók elleni tömeggyilkosságokban, vagy munkaszolgálatosokat öltek meg Bácskában, Szerbiában és Ukrajnában, illetve 1944 nyarán közreműködtek a deportálásban. Miután a magyar népbíróság

²²⁷ Uo. 19.

²²⁸ Uo.

²²⁹ Uo. 10–12., 21–24.

²³⁰ KARSAI László–MOLNÁR Judit: i. m. 19.

elítélte az újvidéki mézszárlás főbűnöseit, újból perbe fogták őket Jugoszláviában, ahol minden vádlottat végül halálra ítélték.²³¹

A holokauszt idején igen magas volt a vajdasági zsidók vesztesége. A Bánság területéről az ott élő zsidók 83%-át kevesebb mint másfél év alatt megölték a megszálló német hatóságok és a velük szimpatizáló népi németek. A háború előtti 2800 fő szerémségi zsidóság 89,82%-a (2515) is életét veszítette. A magyar honvédség által megszállt délvidéki területeken élő 16 000 zsidóból 14 800-at (92,5%) legyilkoltak. A 4000 délvidéki munkaszolgálatos zsidóból körülbelül 2000 került a keleti frontra, s alig tucatnyian tértek haza közülük. A bori rézbányában dolgozó 6500 zsidóból 500–600 Bácskából és Baranyából származott.²³²

Mindezek áttekintése után persze nemcsak az lenne fontos, hogy pontosabb számadatokat közölhessünk a különböző területek munkaszolgálatosairól, hogy ne csak azt tudjuk mondani, hogy az egyes régiókban hány embert, illetve a zsidó lakosság hányad részét sorozták be munkaszolgálatra, s hogy mennyi időt töltöttek ott, de arra is tudnunk kellene felelni, milyen arányban vált a munkaszolgálat a zsidók elpusztításának, meggyilkolásának eszközévé, illetve hogy milyen arányban fordultak elő olyan esetek, amikor éppen ellenkezőleg, a munkaszolgálat a megmenekülést tette lehetővé. Minderre azonban egyelőre nincsenek adataink.

Hasonlóan fontos lenne, hogy többet tudjunk arról, mi történt a felszabadulás után a munkaszolgálatból visszatértekkel, akiknek – túl saját munkaszolgálatos, illetve esetleg onnan lágerbe kerülve lágerbéli tapasztalataikon – lakóhelyükre visszatérve sok esetben azzal kellett szembesülniük, hogy otthon hagyott családtagjaikat nemcsak hogy elhurcolták, de többségük nem is élte túl a deportálást. Erre a kérdésre részben azokban az esettanulmányokban kereshetjük a választ, amelyek ugyanabban az OTKA-kutatásban²³³ születtek. Az e kérdésre adott

²³¹ Randolp L. BRAHAM: *A népiértés politikája*. I. m. 1274–1275.

²³² Milan KOLJANIN: i. m. 51–55.

²³³ Munkaszolgálat a túlélők emlékezetében. OTKA 91036, kutatásvezető Vajda Júlia.

válasz ugyanakkor arra is hatással van, hogy a túlélők később hogyan emlékeznek – sajnos, lassan már csak emlékeztek – a soában megéltekre.

Az emlékezés témájához érve ugyanakkor az individuális emlékezésen túl, illetve azzal összefüggésben az is ugyanilyen fontos, milyen helyet kap a társadalmi emlékezetben a munkaszolgálat. A háború utáni időszakban a sorozatos társadalmi traumák – Trianon, vesztes háború, soá – feldolgozásának nem pusztán az szabott gátat, hogy a megéltek önmagukban is bizonyosan nehezzé tették a felszabadult országok különböző csoportjai – főként zsidók és nem-zsidók – kommunikációját, de mindezt még bonyolította, hogy e terület összes országában rövidesen kommunista-szocialista diktatúra jött létre: azt, amit az egyik oldal felszabadulásnak érzett, a másik oldal megszállásnak élte meg, s ezzel a korábbi társadalmi traumákra újabb trauma rétegződött. Mindez, együtt azokkal a pszichés tényezőkkel, amelyekről fentebb szölvünk, meghatározta azt is, hogy a háború utáni perekben milyen ítéletek születtek, hiszen ezekben is jelentős szerep jutott a politikai hatalom elvárásainak. Összességében a kialakult helyzet mindezen országokban évtizedekre gátat vetett a múlt feldolgozásának, ami azután a rendszerváltás után sem igazán tudott megindulni: a szólás-szabadság megjelenésével nemcsak a korábbi üldözött csoportok, hanem az antiszemiták is lehetőséget kaptak arra, hogy hallassák hangjukat. Ennek eredményeképpen mára ezen országokban a holokauszt tagadása sokkal általánosabb jelenségé vált, mint Európa más régióiban.

Összefoglaló táblázat a zsidóüldözéssel, munkaszolgálatlaltal és kényszermunkával kapcsolatos legfontosabb rendelkezésekről

Magyarország	Románia	Szlovákia	Németország által megszállt Délvidék (Bánság)	A Horvát Független Államhoz csatolt terület (Szerémség)
<p>1920. szept. 26.: 1920. XXV. tc. a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaság-tudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról</p>	<p>1937. május 24.: közhasznú munkáról szóló törvény bevezetése, mely megadta a háború alatt is alkalmazott munkaszolgálati rendszer keretét</p>			
<p>1938. május 29.: 1938. XV. tc. a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról</p>				

Magyarország	Románia	Szlovákia	Németország által megszállt Délvidék (Bánság)	A Horvát-Független Államhoz csatolt terület (Szerémség)
<p>1939. március 11.: 1939. II. tc. a honvédelemről. 230. §-a jogi alapot teremt a munkaszolgálat bevezetésére.</p> <p>1939. május 4.: 1939. IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról</p> <p>1939. május 17.: 5070/1939. sz. M.E-rendelet a közérdekű munkaszolgálat szabályozásáról</p>	<p>1939-ben a román állam kizárta hadseregéből a hadköteles zsidókat</p>	<p>1939. június 21.: 150/1939 sz. rendelet értelmében a hadseregben szolgáló zsidókat különleges egységekbe kellett át helyezni</p> <p>1939/1940 tele: a Hlinka Gárda az állami szabályozástól függetlenül belekezd a zsidó munkacsoportok felállításába.</p> <p>1939 szeptember: részletes indítvány a zsidó munkatáborok létesítéséről (Alexander Mach).</p> <p>1939. szeptember 27.: a Belügyminisztérium elrendelte az ideiglenes termelési központok felállítását és feloszlatta a törvénytelenül felállított munkacsoportokat.</p>		

Magyarország	Románia	Szlovákia	Németország által megszállt Délvidék (Bánság)	A Horvát Független Államhoz csatolt terület (Szerémség)
<p>1940. augusztus 23.: a Honvédelmi Minisztérium bizalmas rendelete a tábori és honi zsidó munkaszázadokról</p>	<p>1940. augusztus 3.: Munkügyi Minisztérium által kiadott 1425. sz. rendelet</p> <p>1940. augusztus 9.: Zsidó Statútum</p> <p>1940. december 5.: 3984. sz. zsidó katonai szolgálatról szóló törvényrendelet</p>	<p>1940. január 18.: 20. sz. tc. értelmében a zsidókat és a romákat kizárták a szlovák hadseregből, helyette 24 hónapos munkaszolgálatra kötelezték őket</p> <p>1940. május 29.: 130. sz. rendelet. A honvédelmi munkára kötelezik a szlovák zsidókat és romákat.</p> <p>113/1940 tc. és a 303/1940 sz. árrésről szóló rendelkezések</p>		

Magyarország	Románia	Szlovákia	Németország által megszállt Délvidék (Bánság)	A Horvát Független Államhoz csatolt terület (Szerémség)
<p>1941. április 16.: 2870/1941. sz. M.E. rendelet az 1939. IV. tc. értelmében zsidónak tekintendő szemé- lyek katonai szolgálatáról. A rendelet értelmében a zsi- dónak minősülő személyek rendfokozat nélküli kiegészítő (féggvertelen) szolgálat telje- sítésével tesznek eleget kato- nai szolgálatuknak</p> <p>1941. május 19: A magyar zsidó munkaszolgálatosok- nak az addig viselt nemzeti- színű helyett sárga karszalá- got kell hordaniuk</p> <p>1941. augusztus 8: 1941. XV. tc. a házassági jogról szóló 1894. XXXI. tc. kiegészíté- sítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapeso- latban szükséges fajtvedelmi rendelkezésekről</p> <p>1941. augusztus 19: a 2870/1941 M.E.-rendelet vég- rehajtási utasítása (27-300. eln. 8.)</p>	<p>1941. január 21.: 132. sz. rendeletörvény pontosította a zsidónak minősülő szemé- lyek kötelezettségeit a had- sereg irányába, valamint konkrétan megállapította a munkaszolgálat alól mente- sítő adó mértékét.</p> <p>1941. május 15.: 1403. sz. törvényrendelet a nemzeti munkaszervezésről</p> <p>1941. november 15.: a 3205. sz. törvényrendelet a zsidók munkaszolgálatát a Legfelsőbb Vezérkar és a Munkaügyi Minisztérium alá rendelte</p>	<p>1941. március 6.: meg- szervezik az ügynevezett hatodik zászlóaljat (Šiesty prápor), mely tulajdonkép- pen a Védelmi Minisztérium alá tartozó munkaalakulat.</p> <p>1941. április 2.: 137. sz. BM-szabályzata a gazdasági életből kiszorított, vagyonuk- tól annak államosításával, megfosztott munkanélküli zsidók számára felállítandó munkaközpontokról</p> <p>1941. július 4.: 153/1941 sz. rendelet. Kötelező minden 18 és 60 év közötti zsidónak a Központi Munkahivatal ál- tal kijelölt munkaszolgálatot végezni</p>	<p>1941. április 9. és 12. kö- zött: bevonulnak a német csapatok</p> <p>1941 április 16.: sárga karszalag viselésére és a zsi- dók összeírásáról szóló ren- delet (Wilhelm Fuchs, a helyi Einzaitsgruppe, a Sipó és az SD parancsnoka)</p> <p>1941 május eleje: minden 14-60 éves férfi és 16-40 éves nőt kényszermunkára kötelez a szerbiai német ka- tonai parancsnokság</p> <p>1941 május 30.: a megszáll- ló katonai vezetés által ki- adott 7. sz. rendelet. Elvették a zsidó üzleteket, megfosztot- ták a zsidókat állampolgár- ságtól, nem hagyhatták el lakhelyüket, kijárási tilalom vonatkozott rájuk, elbocsá- tották őket munkahelyeikről stb.</p> <p>1941. augusztus 18 - szeptember 20.: a Bánság teljes zsidótlanítása</p>	<p>1941 április 11. és 13.: a német hadsereg megszállja a területet, majd a Független Horvát Államhoz csatolják</p> <p>1941. április 30: Zágráb- ban kiadják az első zsidótör- vényeket (pl. Az árja vér vé- delméről és a horvát nemzet becsületéről szóló rendelet)</p> <p>1941. június 6.: sárga meg- különböztető jelzés viselésé- re kötelezés</p>

Magyarország	Románia	Szlovákia	Németország által megszállt Délvidék (Banság)	A Horvát Független Államhoz csatolt terület (Szerémseg)
<p>1942. március 17.: A vezérkari főnökség 1942/15 802 sz. utasítása valamennyi zsidó munkásszázad hadműveleti zónába vezényléséről</p> <p>1942. június 31.: 1942. XIV. tc. a honvédelemről szóló 1939. II. tc., valamint az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938. IV. tc. módosításáról és kiegészítéséről.</p> <p>1942. szept. 6.: 1942. XV. tc. a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól</p> <p>1942. november 29.: 68-781. eln. 1.a /1942 HM-rendelet a nemzetiségi munkásszázadok felállításáról</p>	<p>1942. július 20.: 2068-as törvényrendelet a zsidók kötelező munkaszolgálatáról</p>	<p>1942 márciusától októberig: Dávid hadművelet</p>		<p>1942. január 17.: a XXII-159-Z-1942 rendelet értelmében a zsidókérdés megoldása a horvát Belügyminisztérium hatáskörébe tartozik</p> <p>1942 eleje: a 2000 főnyi szerémségi zsidóságot vasúton a jasenováci és gradiskai taborokba szállították. Mindössze kétszázan érték meg a felszabadulást.</p> <p>1942. szeptember 25.: CDXXXIX-2101-Z-1941 sz. rendelet a nemkívánatos és veszélyes elemek internáló táborba zárásáról</p>

<p>Magyarország</p> <p>1944. augusztus 23.: 15.740/1944 BM-rendelet a cigány munkásszázadok felállításáról</p> <p>1944. október 21.: A honvédelmi miniszter rendelete: a 60 éven aluli zsidó férfiak és a 40 éven aluli zsidó nők „honvédelmi” szolgálatra kötelesek bevonulni</p>	<p>Románia</p> <p>1944. augusztus 23-án Románia átállt a Szövetségesek oldalára</p> <p>1944. szeptember 2.: 1626. sz. törvény visszaállította az 1866-os alkotmányt és annak módosításait tartalmazó 1923-as alaptörvényt. A Romániában élő zsidók ezzel visszazakapták állampolgári jogukat és számukra a munkaszolgálat rendszere is véget ért.</p>	<p>Szlovákia</p> <p>1944. augusztus 29.: kitört a Szlovák Nemzeti Felkelés</p>	<p>Németország által megszállt Délvidék (Bánság)</p>	<p>A Horvát Független Államhoz csatolt terület (Szerémség)</p>
--	---	---	--	--